

Рівненський державний гуманітарний університет
Психолого-природничий факультет
Кафедра вікової та педагогічної психології

ДИПЛОМНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр»
на тему
**«Батьківське ставлення як предиктор розвитку емоційної сфери у
підлітковий період»**

Виконав: студент першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти,
заочної форми навчання,
групи П-2, психолого-природничого факультету,
спеціальності 053 «Психологія»
Купчик Катерина Миколаївна

Науковий керівник:
канд. пед. наук, професор
Безлюдна Валентина Іванівна
(прізвище та ініціали)

Рецензент:
канд. псих. наук, доцент
Рудюк Олег Володимирович
(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

Резюме.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. ДЕТЕРМІНАЦІЯ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ ОСОБЛИВОСТЯМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ	
1.1. Соціальна детермінація розвитку особистості в підлітковий період.....	8
1.2. Тип сімейного виховання як чинник особистісного розвитку підлітка.....	12
1.3. Особливості розвитку емоційної сфери в підлітковому віці.....	22
1.4. Агресивність підлітків як вияв відхилень у емоційній сфері.....	27
Розділ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ПІДЛІТКІВ	
2.1. Організація методики та процедура дослідження.....	40
2.2. Аналіз взаємозв'язку емоційних установок підлітків та стилів батьківського ставлення.....	43
Висновки.....	56
Список використаних джерел.....	59
Додатки	67

Резюме

Кваліфікаційна робота Купчик Катерини на здобуття ступеня «Бакалавр» за спеціальністю 053 «Психологія» на тему: Батьківське ставлення як предиктор розвитку емоційної сфери у підлітковий період. – Рівне, РДГУ, 2020. – 69 с.

Робота присвячена аналізу проблеми детермінації особистісного розвитку підлітків умовами сімейного виховання. Увага зосереджена на вивчення одного із центральних аспектів сімейного виховання – стильових особливостей взаємодії батьків із своїми дітьми. Робота складається із двох розділів. У першому теоретичному розділі («Детермінація розвитку емоційної сфери підлітків особливостями сімейного виховання») обговорюються результати аналітичного огляду двох взаємопов'язаних наукових проблем: впливу сім'ї на особистісний розвиток підлітків та розвиток їх емоційної сфери. Матеріал висвітлюється за результатами сучасних досліджень у галузі педагогічної та психологічної науки.є

У другому розділі («Експериментальне вивчення впливу типу сімейного виховання на емоційну сферу підлітків») представлено результати вивчення схильностей підлітків до агресивних стилів поведінки та наявності зв'язку цих схильностей із стилем ставлення до них батьків. Емпіричний матеріал зібраний за допомогою комплексу діагностичних методів: «Діагностичний опитувальник на перевірку агресивності» (авт.Басса-Дарки), тест-опитувальник «Батьківське ставлення» (авт. А.Варга, В.Столін); методика експертного оцінювання; спостереження за поведінкою школярів; методи обробки та інтерпретації результатів.

На основі отриманих результатів у роботі обговорюються питання взаємозв'язку стильових характеру батьківського ставлення та схильності підлітків до негативних емоційних переживань та їх вияв у стосунках із однолітками. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Обсяг роботи 69 сторінок. Список використаних джерел – 52.

Вступ

Особистістичне становлення людини відбувається у процесі присвоєння цінностей соціального оточення, норм і правил, що сформувалися у процесі суспільного співжиття. Саме соціальна адаптація природним шляхом забезпечує формування культурного досвіду особистості, здобуття й створення знань, умінь і навичок, нагромадження індивідуального досвіду, що детермінує у подальшому всю стратегію і тактику індивідуального буття. Особливу роль у загальному процесі соціалізації відіграє підлітковий період. Вік, коли на зміну програмам наслідування приходять власні особистісні проекти.

Перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами умов, що впливають на особистісний розвиток. Вони стосуються не лише фізіологічних особливостей організму, але й соціальних стосунків, що вибудовуються у підлітка з дорослими людьми та однолітками, рівня розвитку їх пізнавальних процесів, інтелекту і здібностей. У цьому віковому періоді у розвитку чітко викристалізовується лінія переходу від дитинства до дорослості. Підлітковість – це один з найскладніших вікових періодів. В той же час, це найбільш відповідальний період, оскільки саме тут закладаються основи моральності, формуються соціальні установки, ціннісні ставлення до оточуючих і до самого себе.

Специфіка вікового періоду спричиняє постійний науковий інтерес до вивчення його психологічних закономірностей, аналізу тих детермінант, що обумовлюють зміни у емоційній та ціннісній сфері. Одним із напрямів наукового аналізу є вивчення впливу типу сімейного виховання на процес особистісного розвитку у підлітковий період. Виконані наукові дослідження показують (О.Бондарчук, Т.Вознякова, В.Татенко, О.Титаренко, І.Кон, Л.Семенюк, О.І.Безлюдний), що процес взаємодії з батьками має досить суперечливий характер. Підлітковий максималізм торкається і стосунків з найближчими людьми. До того ж змінюється і сам спосіб реагування на

систему сімейних норм, приписів, установок.

Взаємодія підлітків з батьками є першоосновою взаємодії з навколишнім світом. Цей досвід закріплюється і формує певні моделі поведінки з іншими людьми, що передаються з покоління в покоління. У кожному суспільстві складається культура взаємин і взаємодії між батьками і дітьми, виникають соціальні стереотипи, визначені установки і погляди на виховання в сім'ї. Цивілізованість суспільства визначається не тільки відношенням до жінок, але і ставленням до дітей

У другій половині ХХ століття у вітчизняній і зарубіжній психології відбулося значне зростання кількості досліджень, присвячених проблемам виховання й розвитку дітей в сім'ї. Серед причин звертання до цієї теми виділяють розвиток демократичних відносин у суспільстві, проникнення ідей рівноправності в систему сімейних стосунків. На думку Р.Дрейкуса, батьки, що продовжують говорити з дітьми з позиції влади і переваги, не усвідомлюють того, що підлітки здатні слухають їх лише з позиції рівності. З цієї причини авторитарні методи виховання є малоефективними.

Зростання інтересу до проблем сімейного виховання в нашій країні обумовлене новими соціально-економічними умовами. Зміна ідеологічних орієнтирів чи повна їх відсутність створюють труднощі, з якими доводиться зустрічатися сучасним батькам. Разом з тим сучасна демократизація суспільних інститутів не могла не торкнутися і сімейних стосунків.

Дуже важливо для розвитку особистості підлітка, щоб в сім'ї існувала повага, взаєморозуміння, співпереживання, взаємодопомога, підтримка та довіра. Цьому сприяє демократичний стиль відносин. Авторитарний стиль стверджує диктат в сім'ї, відчуженість, ворожість, страх і може стати причиною емоційних розладів у членів родини, а саме агресивних проявів.

Нестійке соціальне, економічне, екологічне, ідеологічне, середовище, яке склалося в нашому суспільстві, обумовлює ріст різних відхилень у особистісному розвитку та поведінці людей. Серед них особливу тривогу

викликають не тільки прогресуюча відчуженість, підвищена тривожність, духовна збідненість, але й цинізм, жорстокість, агресивність. Найбільш гостро цей процес проявляється на межі переходу від дитинства до більш дорослих зрілих періодів життя.

Багатопланове психологічне дослідження цієї проблеми у вітчизняній психології тільки починається, хоча окремі питання вивчення агресії агресивної поведінки звернули увагу багатьох авторів, знайшли відображення в ряді праць (Г.Андрєєва, О.І.Безлюдний Т.Дурсонова, Бондарчук, В.Знаков, С.Єнікополов, Л.Колчина, Т.Румянцева), в тому числі і розглядаються особливості девіантної та делінквентної поведінки підлітків (М.Алемаскін, С.Белічева, Г.Меньковський, І.Невський та ін.).

Отже, зважаючи на актуальність проблеми, ми обрали для нашого дослідження наступну тему: «Батьківське ставлення як предиктор розвитку емоційної сфери у підлітковий період».

Мета дослідження: теоретичне та експериментальне вивчення детермінуючого впливу стильових характеристик сімейного виховання на характер емоційної сфери підлітків.

Об'єкт дослідження: емоційна сфера тінейджерів.

Предмет дослідження: детермінація відхилень у розвитку емоційної сфери підлітків стильовими характеристиками сімейного виховання.

Завдання дослідження:

- виконати теоретичний аналіз проблеми впливу типу сімейного виховання на емоційну сферу підлітків;
- вивчити особливості емоційного розвитку в підлітковий період, виникнення агресивних тенденцій у їх поведінці;
- проаналізувати особливості реалізації виховної функції сім'ї в родинних підлітків.

Робоча гіпотеза: типи сімейного виховання, виступаючи основою соціалізаційних процесів, значною мірою впливають на характер емоційної

сфери підлітків. Деструктивні виховні стратегію спричиняють підвищення агресивних реакцій.

Методи дослідження. Емпіричний матеріал зібраний за допомогою комплексу діагностичних методів: «Діагностичний опитувальник на перевірку агресивності» (авт. Басса-Дарки), тест-опитувальник «Батьківське ставлення» (авт. А.Варга, В.Столін); методика експертного оцінювання; спостереження за поведінкою школярів; методи обробки та інтерпретації результатів, одним із яких виступав метод лінійної кореляції Пірсона.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження повідомлялися на звітній науково-практичній конференції РДГУ 2019 р. та XV міжнародній науково-практичній конференції студентів і магістрантів Брестського державного університету імені О.С. Пушкіна «Психологія сьогодні» 24.04.2020 р. За темою дослідження видані тези **«БАТЬКІВСЬКЕ СТАВЛЕННЯ ЯК ПРЕДИКТОР РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ У ПІДЛІТКОВИЙ ПЕРІОД»**.

Структура роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Обсяг роботи - 65 сторінок.

База дослідження. Робота проводилася на базі 7-х класів ЗОШ № 10 м. Рівне. В експерименті брало участь 50 учнів 13-14 років, їх учителі та батьки.

Розділ 1.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ ОСОБЛИВОСТЯМИ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ТА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

1.1. Соціальна детермінація розвитку особистості в підлітковий період

Підлітковий період онтогенетичного розвитку завжди сприймається як протестний, складний, наповнений конфліктами та кризами. Теорія психологічної науки та педагогічної практики наповнена значною кількістю ілюстрацій, що підтверджують ці характеристики. Віковий розвиток у період 11-16 років дійсно є надзвичайно суперечливим. Це вказує на унікальну значущість належного супроводу молодого людини, що рухається у напрямку пошуку власного Я. Батьки, вчителі, друзі, знайомі наближають підлітка до розуміння соціальних законів співжиття, засвоєння соціальних і особистісних стратегій. Підлітки стають все більш залежними від думки однолітків, але при цьому саме вплив найріднішої спільноти – сім'ї – продовжує виконувати керуючу функцію у процесі їх соціалізації (Головей Л. А., Савенишева С. С., Василенко В. Е [18]).

Дефініція «соціалізація» – означає сукупність усіх соціальних і психологічних впливів, у результаті яких, індивід не лише наближається, а й засвоює систему норм, моральних знань і приписів, які у подальшому будуть зумовлювати його поведінку та функціонування ціннісно-потребнісної сфери особистості як повноправного члена соціальної спільноти. Поняття соціалізації почало формуватися у 40–50 роки ХХ століття у західній соціальній психології (О. Брім; А. Бандура [7]). Соціалізація включає в себе не тільки контролюючі, цілеспрямовуючі впливи (виховання в широкому розумінні), а й спонтанні життєві соціальні процеси, які різними шляхами обумовлюють вплив на формування особистості.

Виховання тінейджерів, його цілі, інститути, методи не можна зрозуміти без урахування сучасних реалій життя, змін, що відбулися у соціальному просторі українського суспільства. Кризові процеси в соціально-економічному житті країни негативно позначилися на психологічному самопочутті членів родини, батьки відчують все більшу стурбованість щодо майбутнього своїх дітей. Руйнування чітких орієнтирів спричиняє посилення невизначеності у ціннісних орієнтаціях, які пропонуються батьками для дітей.

В останній період терміни «соціалізація» і «виховання» все чіткіше вказують на нерівність, асиметричність взаємовідносин у системі виховних впливів: вихователь сприймається суб'єктом або ж агентом, а вихованець – об'єктом відповідних дій та інформацій. Така організація психолого-педагогічних впливів за зразком суб'єктно-об'єктних відносин непродуктивна, як із методологічної, так і з психолого-педагогічних позицій. У реальній життєдіяльності необхідно не просто здійснити адаптацію молодої людини до навколишнього середовища, але й забезпечити їй оволодіння соціальними знаннями, вправлення у реалізації соціальних ролей, їх побудові на основі існуючих правила, перетворюючи самих себе і навколишній світ [6; 21].

Головний висновок сучасної теорії виховання полягає у тому, що особистість, є не об'єктом зовнішніх впливів, а активним учасником життя, суб'єктом саморозвитку (Кравченко Т. [25]). Період навчання у школі – це важливий і ефективний час, коли підліток має можливість зрозуміти самого себе, вільно і свідомо здійснювати формування своєї особистості відповідно до власного ідеалу, своїх бажань, своєї Я-концепції. Унікальну роль у цьому процесі відіграють найрідніші для нього люди, його батьки. Вітчизняні психологи, починаючи з Л. Виготського, вважають, що саме сім'я є тим осередком соціального становлення, де підліток задовольняє свої основні потреби: як матеріально-побутові, так і потреби у підтримці, відчутті

комфорту і захисту, симпатії, прийнятті. Їх фрустрація призводить до виникнення порушень у поведінці, проявах тривожності, нервово-психічного дискомфорту. Як інститут соціалізації сім'я має певні специфічні особливості, які зумовлені тим, що це об'єднання є одночасно і структурним елементом суспільства і малою групою. Тому сім'я, виконуючи функцію соціалізації, у той же час є і середовищем мікросоціальної взаємодії, яка має свої особливості. Унаслідок дисгармонійного розвитку стосунків у сім'ї, наявності конфліктних форм стосунків між батьками підліток засвоює негативні зразки поведінки. Це призводить до формування спотворених уявлень про норми співжиття, а вимушена участь у конфліктах, негативні емоційні переживання породжують виникнення стресових станів, спричиняють виникнення уповільненого психічного розвитку, нервових розладів, замкненості.

Як зазначає В. Полєха і С. Коноваленко (2016), у педагогічній та психологічній науці останнього періоду, сформувалися підходи для вирішення проблеми успішної соціалізації дітей та молоді. При цьому особлива увага зосереджується на підлітковому періоді життя. В науковій літературі описані характеристики основних факторів соціалізації, розкрито сутність дефініції, виокремлені інститути соціалізації. На сьогоднішній день у вітчизняних і зарубіжних освітніх установах навчально-виховні програми приділяють належну увагу проблемі успішної соціалізації особистості тінейджерів. Але при цьому визнається, що основною структурою, яка бере участь у соціальному розвитку молоді є сім'я [38].

Необхідно зазначити, що питання ролі сімейних стосунків для розвитку особистості молодої людини піднімалося ще у роботах давньогрецьких філософів (Арістотеля, Платона), наукових роздумах М. Монтена, Ж. Руссо, І. Канта та багатьох інших видатних мислителів. Виховання у благополучній гармонійній сім'ї, де усі члени пов'язані міцними емоційними зв'язками, забезпечує підлітку формування стійких установочних конструктів, що

забезпечують здатність протистояти впливам кризового середовища, різноманітним молодіжним спільнотам асоціального типу. Вихідці із благополучних сімей мають більший ресурс особистісного самозахисту, ніж ті, хто зростає у сім'ях асоціального типу, чи так званих негармонійних сімейних об'єднаннях (Полегенько А. [37]).

До цього типу сімей відносять неповні сім'ї, родини, де вихованням дітей, крім батька чи матері, займаються мачуха чи вітчим, які не знайшли емоційного контакту з дитиною. У таких сім'ях відсутня взаємодопомога при вирішенні важливих життєвих питань, дитина не відчуває належної підтримки. У цих сім'ях досить часто простежується надмірне домінування одних членів сім'ї над іншими, а тому часто виникають конфлікти.

Як зазначається у роботах російського психолога К.Абульханової-Славської, аморально-асоціальна поведінка дорослих – це величезне випробування для загального процесу соціалізації підлітків. І виникає це не лише тому, що, спостерігаючи за поведінкою дорослих, він починає наслідувати ці зразки, а й поступовою трансформацією ціннісно-мотиваційної сфери. Закономірно це може і не відбутися, оскільки моральний вибір підлітка визначається й іншими чинниками та діючими факторами. Все ж, отримані зразки посилюють вибірковість у доборі засобів поведінки, загальну напруженість у сприйнятті світу, залежно від обставин. Полярність сприйняття об'єктивної реальності викликає формування дуальності особистості, формування незрілості особистісних позицій. Підліток виконує лише вимоги, які в цьому конкретному випадку є вигідними для нього (Полеха В.В., Коноваленко С.П. [38]; Натанзин Е. Ш. [33]).

Отже, неухвалене ставлення дорослих до системи стосунків, до моральних цінностей співжиття, їхня асоціальна поведінка є надзвичайно несприятливою основою для виховання ціннісних форм поведінки підлітків передусім тому, що вони сприяють виникненню умов для формування негативних поведінкових стратегій. У роботах російського психолога

В.Мухіної зазначається, що неспроможність батьків демонструвати зразки відповідальної поведінки, їх ухиляння від функції соціального контролю за дитиною призводять до порушень у розвитку особистості підлітків.

Підлітковий період пов'язаний із прискоренням процесів соціального і особистісного становлення. Саме у цей час відбувається зростання екстенсивності спілкування із засвоєнням різних соціальних позицій і ролей. Все це свідчить про унікальну значущість ролі батьків у цілісному, адаптивному сприйнятті дитиною явищ суспільного життя й побудові власного ставлення до них [21].

Отже, у підлітковому віці соціалізуючий вплив батьківських сім'ї є одним із вирішальних чинників у формуванні певного типу поведінкових реакцій і характерних особливостей особистості підлітка.

1.2. Тип сімейного виховання як чинник особистісного розвитку підлітка

Одна із головних функцій сім'ї – виховна. Саме через сім'ю дитина входить у систему широких суспільних зв'язків та відносин. У сім'ї молода людина робить перші кроки у своєму осмисленні оточуючого світу. В сім'ї тінейджер отримує своєрідну естафету досвіду усіх попередніх поколінь, котру він повинен не лише понести далі, а примножити новими традиціями і цінностями, а також передати майбутнім поколінням. В сім'ї закладаються основи світоглядного досвіду молодої людини, відбувається формування первинних уявлень про моральні цінності, про добро та зло, хороше й погане. За всю історію суспільного розвитку людство не змогло створити нічого більш досконалого у плані виховного потенціалу, ніж сім'я. Саме це унікальне об'єднання є універсальним інститутом виховання та соціалізації. Сучасні дослідження психологів (Дурсунова А. [20], Н.Максимова [30], І.Бех, С.Максименко [29]) і педагогів (О.Петренко) переконливо довели, що жоден

виховний заклад не може дати дітям того, що забезпечує повноцінний сімейний клімат, відлагоджена система спілкування дітей з батьками та усіма членами родини (Полеха В.В., Коноваленко С.П. [38].; Смахов В. [48]).

У психологічній науці багато уваги зосереджується на виокремленні механізмів соціалізації. Доведено, що одним із психологічних механізмів процесу перетворення підлітка в громадянина є механізм ідентифікації, явище уподібнення дорослим, орієнтир на їхню поведінку як на приклад і праобраз власних поведінкових. На думку Зінаїди Карпенко, цей механізм перш за все діє у процесі парної взаємодії «дитина-батьки», оскільки саме вони виступають для дітей найбільш близькими та прогнозованими. Ідентифікація заснована на любові та повазі дитини до батьків, визнанні їх авторитету, прагненні у всьому бути схожим на своїх найрідніших людей, бути такими як вони. Без наявності поваги і любові цей механізм припиняє своє функціонування. Якщо авторитет батьків тримається на покараннях, погрозах, процес ідентифікації або не виконує свої найважливіші функції, або дія цього механізму породжує неперогнозовані наслідків (Уліс Н.[49]).

Центральною умовою «дзеркального» відображення є чітка відповідність поведінки батьків тим основним вимогам, котрі вони ставлять перед підлітком. Багаточисленні дослідження довели, що існування у сім'ї двох неузгоджених систем вимог: спрощена для батьків, та жорстко-вимоглива для дітей спричиняє виокремлення і засвоєння більш спрощеної системи.

Обговорюючи шляхи задіяння механізму ідентифікації С. Белічева, наголошує на необхідності створення умов, у яких дитина мала б можливість виокремлювати і переймати зразки поведінки батьків [10]. Тому у психологічній науці підкреслюється необхідність підтримування чіткого зв'язку між власною поведінкою та підходами щодо оцінки поведінки дітей. Надмірна прискіпливість до дитини, на фоні поблажливого ставлення до власної поведінки, створює в сім'ї атмосферу «подвійної моралі». Тому, на

думку О.Бондарчук, особистий приклад батьків повинен бути зрозумілим, чітким, значущим [14]. Дитина повинна навчитися розуміти значення тих наслідків, які виникають завдяки її вчинкам.

Виходячи з теми нашого дослідження, більш детально зупинимося і на інших механізмах впливу батьків на дітей. До основних з них належить підкріплення. Заохочення за правильні дії і тактовне покарання за неправильні дії, здатне поступово сформувати у свідомість підлітка певну систему приписів, яка поступово перетворюється у власні особистісні норми, а їх дотримання стає внутрішньою потребою особистості.

Ще одним із важливих механізмів батьківського впливу, який інтенсивно обговорюється в дослідженнях є механізм розуміння. Лише знання внутрішнього світу дитини, може виховати її повноцінною особистістю. При цьому психологи зазначають, що батьки повинні враховувати специфіку випереджаючого розвитку ціннісної сфери, над становленням особистісних смислів у підлітковий період, оскільки тінейджерери добре знають чого хочуть, але ще не розуміють, навіщо їм потрібно те, до чого вони прагнуть (Vorobyova, I.V. and Larionov, S.O., 2016 [51]).

Одним із важливих питань психологічної і педагогічної науки є вивчення питань, щодо специфіки стосунків і ставлень між дітьми та батьками. Мова перш за все йде про типи сімей, у залежності від їх реалізації виховної функції. Розробка цієї проблеми уже має певну історію (З. Фройд, Е. Едельмейер [50], А. А. Ахмадєєв [3], Н. Уліс [49]). Вона не нова для психології, але зміна реалій сьогоденного життя і змін, що відбуваються у формуванні внутрісімейних стосунків спричиняють збереження її актуальності. В Україні на сьогодні ця проблематика широко висвітлюється в науково-пошукових роботах Державного інституту проблем сім'ї та молод. Серед нових досліджень на цю тему можна назвати роботи О.Балакіревої, Н. Гордєєвої, Т. Кравченко [25], Т. Вознякова [17], А. Бєседіна, О.Донченко,

В. Скрипки, Н. Соболевої, О. Якуби, О. Яременко. Зокрема, у роботі Т Кравченко ми знаходимо узагальнення різних досліджень, спрямованих на виявлення особливостей батьківсько-дитячих стосунків як фактору соціалізації підлітків [25]. На їх підставі автор доходить висновку про можливість виокремлення чотирьох типів сімей із різним типом зв'язків: активно-творчий (демократичний) стиль батьківсько-дитячих стосунків; активний стиль; пасивний стиль з ознаками ліберального ставлення; індіферентний стиль, при якому батьки байдуже ставляться до підлітка, не приділяють йому належної уваги, намагаються зводити внутрісімейне спілкування до мінімуму. Услід за А. Адлером, Т Кравченко відзначає, що найбільш сприятливим типом батьківсько-дитячих ставлень звичайно є активно-творчий стиль, але на думку цього автора він зустрічається досить рідко [25]. Необхідно зазначити, що у роботах цього автора досить повно описані основні лінії взаємодії дітей і батьків при різних стилях міжособистісної взаємодії.

Необхідно зазначити, що у літературі ми зустрілися із різними підходами щодо класифікації стилів батьківської взаємодії і впливу. Так на підставі узагальнення зарубіжних і вітчизняних психологів О.Безлюдний виокремлює такі найпоширеніші типи як демократичний стиль, □ хаотичний, авторитарний, □ дитино центричний. Автор зазначає, що кожному із них притаманна певна сукупність властивостей, □ що позначаються як на змісті виховання, так і на формуванні дитини та її розвитку [9].

Особливу увагу у наукових роботах спрямовують на вивченні негативних наслідків впливу непродуктивних стилів взаємодії підлітків з батьками (Берон Р. [13]). У таких роботах наголошується, що особливістю спілкування підлітків з батьками є те, що у цей час відбувається перехід від дитячої залежності до налагодження рівноправних стосунків. Процес цей досить складний, а іноді і досить болісний. Розлагодженість стосунків

спричиняє виникнення великої кількості проблем як у самого підлітка, так і його батьків. Прагнення дорослих за всяку цінь, зберегти чи реанімувати «дитячі форми» контролю та спілкування спричиняють виникнення багатьох непорозумінь. Основним джерелом виникнення проблем є нездатність батьків вчасно зрозуміти зміни, що відбуваються у внутрішнього світу підлітка, їх помилкові уявлення про його мотиви, прогнення, переживання. Чим старшими стають діти, тим менше розуміння знаходять вони у дорослих. Як зазначається в науковій літературі, проблема полягає в тому, що батьки не завжди вміють правильно оцінити досить суперечлив Я-образ підлітка. Однією із характерних ознак батьківсько-підліткових конфліктів є схильність до постійного звинувачення підлітка. Варто наголосити, що досить часто так вважають не лише дорослі, а й самі підлітки. У психології таку позицію назвали позицією «психологічної покори». Її стимулювання стає причиною виникнення різких протистоянь, конфронтації, бунтарства.

В психолого-педагогічній літературі ми зустріли опис 7 видів батьківської влади (Безлюдний А.[9], Вознякова Т. [17]). Коротко зупинимося на їх презентації. Розпочнемо із автокритичного типу батьківства. При такій побудові взаємин підліток не має можливості пояснити батькам свою точку зору, він не може самостійно прийняти рішення у питаннях, які стосуються його життєдіяльності. Авторитарний тип влади. Підліток має можливість приймати участь в обговоренні питань, що стосуються його життя, але остаточне рішення приймають дорослі.

- Демократичний тип влади. Підліток здійснює свій вклад в обговоренні проблем, які стосуються його життя, при цьому він може сам приймати рішення, повідомляючи дорослих про свої наміри

- Егалітарний тип влади. При такому характері взаємодії відсутнє чітке розмежування ролевих позицій. Фактично всі учасники обговорення мають рівні права у прийнятті рішень.

- Дозволяючий. Підліток займає активну позицію при ухваленні рішень.
- Тип влади «вседозволеність». При ньому підліток має певний вибір чи повідомляти батькам про своє рішення чи ні.
- Ігноруючий. Дорослі не знають про рішення, які приймає підліток, а він не інформує їх.

Підлітки, що живуть в умовах демократичного, егалітарного чи дозволяючого типом поведінки рідко відчують самотність. Натомість підлітків, що виховуються в умовах вседозволяючого типу влади, авторитарно-критичної чи ігноруючої моделі батьківського впливу переживають ці почуття досить часто [15].

Багаточисельні дослідження довели, що виховання, яке засноване на демократичній моделі батьківської влади забезпечує поступовий розвиток як поведінкової, так і емоційної самостійності підлітка, забезпечує засвоєння навичок прийняття рішень. Авторитарні, вседозволяючі та ігноруючі моделі формують у підлітка відчуття залежності і самотності [19].

Однією із ліній аналізу проблеми соціалізуючої дії сім'ї, у психологічній літературі є вивчення наслідків впливу, що надходить від дисфункціональних сімей схильні до гіпопротекції у вихованні підлітка. Такі сім'ї виявляють нездатність до встановлення для підлітка певних обмежень, заборон. Батьки не здатні пред'являти до дитини вимоги щодо виконання обов'язків. У функціональних сім'ях батьки, навпаки, користуються у підлітка авторитетом, використовують свою владу для управління і корекції поведінки дитини (особливо це стосується синів).

В психолого-педагогічній літературі висловлюється ряд методичних порад щодо організації продуктивного спілкування батьків з дітьми та підлітками. На основі виконаних досліджень вчені доходять висновку, що батькам необхідно постійно спілкуватися з дітьми. Вони зобов'язані прислухатися до думки підлітка, вислуховувати до кінця те, що вони кажуть,

а також робити належні висновки щодо застосування батьківського контролю і впливу (Загик Л.). Батькам необхідно бути вимогливими, при цьому пояснюючи причини своєї вимогливості. Однією з рекомендацій є думка про недоцільність відмежування дітей від дорослого життя. Пояснювати підліткам все – відповідно до віку, але без поправок на нього. Цікавою на нашу думку є порада якомога частіше дивитися на світ очима дітей. Поважати їхню гідність та самостійність [25]. Цінувати не тільки слухняність та здатність до підпорядкування, а й незалежність. Не дратуватися і не бурчати. Бути завжди доброзичливими до дітей. Батькам радять не соромитися демонструвати свою любов, але при цьому не перегинати палку. Важливою порадою є ідея про те, що необхідно враховувати бажання дітей, але не йти у них на поводу, невтомно пояснюючи їм різницю між «хочу» та «потрібно». Створювати для дитини можливість досягнення все нових і нових етапів в її розвитку.

Кузьмишина Т. зазначає, що досить часто, сама відсутність віри самих близьких людей – матері і батька – штовхає дитину або підлітка на негативні вчинки [26]. Це зумовлюється тим, що батьки переносять у виховання моделі, які довгий час існують в наших соціальних стосунках, згідно яких вчинки людей розцінювалися лише у спрощеній дихотомічній гамі. Дорослий не враховує можливості існування двох вірних точок зору? Це призводить до надмірної жорсткості у сталенні до підлітків, породжує застосування каральних санкцій, руйнує взаємозв'язки із дитиною, викликаючи недовіру до батьків та руйнуючи їхній авторитет.

Необхідність тепла в стосунках з дітьми доведена багатьма дослідженнями, котрі показали, що батьківська любов необхідна для позитивного самоствавлення дитини, реалістичних уявлень про себе, хороших взаємин з іншими людьми. Взаємини з дітьми визначають і всі інші складові виховної функції сім'ї, а саме – стиль сімейного виховання. Ми вже зазначали, що у літературі зустріли різні класифікаційні системи

батьківських позицій, ставлень, стилів і ставлень. В цілому, всю різноманітність стилів психологи найчастіше поділяють на три основні – демократичний, авторитарний, і ліберальний (Кузьмишина Т.[26]).

Демократичний стиль взаємодії характеризується доброзичливим тоном, коректним впливом на поведінку дитини, допускаються обговорення з приводу розпоряджень дорослого, і не підкреслюється його домінуючо-керівне положення. При авторитарному стилі спілкуванні з дитиною дорослі обмежуються короткими діловими розпорядженнями (без пояснень), не враховуючи почуття та емоції дитини. При ліберальному стилі спілкування батьки самоізолюються від дітей. У їх стосунках панує вседозволеність. Життя в сім'ї протікає за принципом «моя хата – з краю».

Безумовно найкращим є демократичний стиль взаємодії, оскільки він в максимальній мірі сприяє формуванню найважливіших якостей особистості: ініціативності, відповідальності, самостійності та активності.

Як засвідчується в роботах, уявлення батьків про дитину не завжди характеризуються належним рівнем об'єктивності (Н.Максимова [30]). Досить часто вони характеризуються стереотипністю, невисоким рівнем конкретності, однобічністю. Аналізуючи сутність стильових характеристик виховного потенціалу батьків необхідно зазначити, що у цьому процесі адаптаційні стратегії не завжди мають бажане спрямування. Іноді створюється ситуація, коли батьки так підлаштовуються під нащадків, що не помічають змін, які відбуваються. У них складається статичне уявлення про дитину, аж поки у тієї виникне криза чи гострий конфлікт з навколишніми, протест проти сприйняття її як малої. Небажання враховувати вікові зміни їх ігнорування, негативно позначається на стосунках і є предиктором емоційних розладів та виникнення напруги у зв'язках. Батькам необхідно навчитися враховувати індивідуальні особливості дітей. Особливо це необхідно відносно тих якостей, які мають безпосередній вплив на міжособистісний процес. Одним з важливих показників є тип нервової

діяльності підлітка. Саме від нього залежить динаміка повсякденної поведінки тінейджера, працездатність чи швидка втомлюваність, його рухливість чи повільність, легко збудливість, прояв підвищеної імпульсивності чи емоційної врівноваженості; прояв сміливості, устремління до ризику чи навпаки, часто невпевнена в своїх силах, понижений життєвий тонус. В залежності від того, які саме властивості темпераменту притаманні підлітку, необхідно здійснювати і побудову взаємин з ним. Якщо підліток має холеричний темперамент – то він потребує теплого, врівноваженого і спокійного виховання, яке передбачало б як стратегії підбадьорювання, так і призупинки небажаної активності. Меланхолік – потребує дуже м'якого, теплого і стимулюючого виховання, для того, щоб його чутливість і висока ранимість, не призвели до розвитку «рефлексу природної обережності». Флегматичний підліток потребує доброзичливого і стимулюючого впливу, дякуючи якому, він зміг би розвинути в собі активність. Якщо підліток – життєрадісний сангвінік – то головну увагу у вихованні необхідно звернути на формування моральних якостей і самосвідомості. Через це обмежуючо-прохолодний – стиль виховання матиме сенс.

Підсумовуючи, зазначимо, що результати психологічних досліджень доводять величезну роль прийняття і визнання зі сторони батьків як умови гармонійного розвитку підлітка. Вміння батьків показати свою довіру при виконанні важливих і корисних справ, визнати гідність дитини, виказати впевненість в її можливостях, показати значення запропонованої справи для розвитку дорослості та покращення стосунків з домашніми здатне забезпечити успішну реалізацію виховної функції сімейної спільноти.

В той же час в психологічній і педагогічній науковій парадигмі підкреслюється, що не існує ідеальних приписів для створення сімейного благополуччя [34]. Скільки сімей стільки і особливостей виховання. «Усі щасливі сім'ї схожі одна на одну, кожна нещаслива сім'я, нещаслива по своєму,» – ця крилата фраза з роману Льва Толстого «Анна Кареніна»

перетворилася у одну із популярних психологічних формул, які характеризують взаємини в сім'ї.

Виходячи з завдань нашого дослідження більш детально зупинимося на неправильних типах сімейного виховання. У психолого-педагогічній літературі ми зустрілися з виокремленням декількох типів деструктивного батьківського впливу [13; 17; 20;].

1. Байдужа бездоглядність. Підліток з певних причин опиняється поза полем зору батьків, які тільки зовнішньо піклуються про нього (годують і одягають). В основному дитина покинута сам на сам, вона покинута напризволяще. Її духовними потребами не цікавляться, її навчання, уроки і поведінка залишаються без догляду. До цього типу відносять і виховання, які здійснюється батьками формально. Формального контролю тінейджери досить вдало уникає і живуть своїм життям.

2. Домінуюча гіперпротекція (завищена оцінка). Судження батьків безапеляційні, вони втручаються в усі дитячі справи, особистість дитини не визнається. Стеження за кожним кроком, надмірний контроль, у більшості підлітків призводить до загострення реакції емансипації. Надмірні вимоги несприятливо впливають на формування у вольових та інших характерологічних якостей підлітка. Такий стиль суперечить віковим особливостям, позбавляючи дитину самостійності в опануванні моделей дорослої поведінки. Воля підлітка спрямовується не на самовиховання й боротьбу з власними поведінками, а на змагання з «контролем».

3. «Мімозне виховання». Тут має місце прагнення відгородити дитину від труднощів, від дрібних неприємних обов'язків. Навколо дитини створюється атмосфера переоцінювання її здібностей, дуже часто це не відповідає дійсності. Усі бажання «кумиру сім'ї» виконуються, дитина в центрі уваги. Такий тип виховання сприяє формуванню егоцентризму, заважає виробленню навичок самостійності у вирішенні поставлених завдань та систематичної праці.

4. Емоційне нехтування (виховання за типом героїні казки «Попелюшка»). Емоційне нехтування виявляється у тому, що підлітки почуваються «зайвими», перешкодою у житті батьків. Особливо це спостерігається в сім'ях, де є інша дитина, яка отримує з боку батьків більше піклування і теплоти. Такий тип виховання сприяє розвитку підвищеної вразливості.

5. Жорстоке ставлення. Такий тип стосунків найчастіше присутній у сім'ях асоціального типу. Там б'ють карають дітей за те, що вони роблять спробу захищати матір чи молодших братів чи сестер, за те, що не хочуть підпорядковуватися несправедливим вимогам. Постійне споглядання того, як батьки провокують один одного, лаються, сприяє засвоєнню деструктивних форм поведінки. Зустрічаються жорсткі стосунки і в звичайних сім'ях, де дитину карають за непослух, дрібні провини. Таке ставлення викликає у дитини озлобленість та страх перед батьками.

6. Суперечливо-противорічivé виховання. Батьки висувають до підлітка різкі, часто не сумісні вимоги, конфліктують між собою з питань виховання, іноді використовуючи дитину у своїй боротьбі за владу в сім'ї.

Підсумовуючи, зазначимо, що питання стилю сімейного виховання, його вплив на розвиток дитини в різні періоди онтогенезу є одним з центральних питань вікової та соціальної психології. Ми зустрілися з різним поділом сімейного виховання за стильовими характеристиками. У найбільш загальному варіанті мова йде про три-чотири стилі. Центральне місце посідають: демократичний, авторитарний та ліберальний стилі.

1.3. Особливості розвитку емоційної сфери в підлітковому віці

Важливою лінією розвитку у підлітковому віці є становлення емоційної сфери (О.Ніколаєва [31], К.Леонгард [28]). Як відомо емоційна сфера – це інтегративно-цілісне утворення, яке виражене як у внутрішніх емоційних

переживаннях, так і зовнішніх емоційних проявах особистості. У сучасній психологічній науці запропоновано безліч найрізноманітніших визначень поняття «емоції». Особливість емоцій полягає в тому, що вони безпосередньо оцінюють значимість діючих на особистість явищ і ситуацій. Емоції виконують функцію зв'язку між дійсністю і безпосередніми потребами людини. Зміни у почуттях підлітків зумовлюються їх новим положенням у суспільстві, зміною життєвих взаємин. Центральним утворенням емоційної сфери підлітка є «почуття дорослості». Прагнення зайняти нове положення, бути дорослим породжує нові якості почуттів, нове розмаїття переживань.

Проблема емоційного розвитку підлітків найбільш повно відображена в роботах таких авторів як Л.Божович, К.Бютнер [16], А.Дурсунова [20], А.Анохіна, Є.Льїна В.Казанської, С.Рубінштейна та ін. Відомо, що для підліткового віку властива підвищена збудливість, різка зміна настрою, амбівалентність почуттів та їх імпульсивність (Е. Хомський, Р. Ларсон, Л.Божович). Емоційна сфера зазнає значних змін в ході дорослішання людини (Дурсунова А., Гайфулліна Н. [20]. Підлітковий вік вважається особливо «емоційно насиченим». В ньому часто виникають емоційні порушення, які можуть спричиняти значні порушення психіки, тому вивчення емоційного розвитку в підлітковий період викликає особливий інтерес у психологів (Абраменкова В.В. [1]). У цьому віці спостерігається наявність «підліткового комплексу емоційності», який включає перепади настрою підлітків – від веселощів і надмірного оптимізму до різкого погіршення настрою, аж до депресивних переживань. Для емоційної сфери підлітків типовим є вияв дихотомічних якостей, що чергуються. Підлітковий вік часто супроводжують стани емоційного дискомфорту – відчуття самотності, тривоги, ізольованості, страху (Е.Хомський).

При поясненні особливостей емоційної сфери підлітків досить важливо спиратися на психологічні ідеї, щодо загальної палітри емоцій Зокрема,

Р. Плутчик виокремлює вісім базових емоцій, поділяючи їх на чотири пари. Перелічимо їх, вказуючи на зв'язок з певним видом дій :

- руйнування (гнів) – захист (страх);
- прийняття (схвалення) – відкидання (відраза);
- відтворення (радість) – позбавлення (зневіра);
- дослідження (очікування) – орієнтація (подив).

Підліток відчуває велике задоволення, коли до нього ставляться як до дорослого, і невдоволення, коли оточуючі вбачають у ньому маленьку дитину. Підлітки особливо чутливі до того, як ставляться до них їх однолітки (Осьмак Л.[35], Полегенько А. [37]). Товариські взаємини в підлітковому віці стають більш стійкими, ніж в учнів початкових класів, вони характеризуються більшою силою і яскравістю [31; 33; 35]. Підлітки схильні до перебільшення своїх можливостей, вони недостатньо критично ставляться до своїх почуттів і бажань. Прагнення до ризику, до героїчного породжує у них почуття впевненості, що вони цілком готові до їх здійснення. У своїх товариських взаєминах підлітки керуються моральними почуттями, такими як честь, власна гідність. Почуття честі добре розвинене у підлітків. Даючи слово честі, вони дбають про те, щоб дотримати його. Але в підлітковому віці ці цінні якості виявляються іноді в надмірній, нерозсудливій формі, яка перетворюється на свою протилежність (дав слово, значить треба дотримати його навіть тоді, коли ситуація зміниться і виконання обіцянки перестав бути доцільним).

У цей період досить часто відбувається зміна ставлення тінейджера до батьків, яке виявляється в тому, що вони уже не завжди довіряють батькам потаємне, не про все їм розповідають. Зазнає змін ставлення до вчителів, пов'язане із зростанням вимогливості підлітка до людей. Учень-підліток любить педагога не тому, що він учитель, як це простежується у молодших школярів, а передусім за ерудованість, глибокі академічні знання, справедливість, чуйне ставлення до учня, його працьовитість, вправність.

Експериментальні дані показують, що, у зв'язку з прагненням підлітка бути «дорослим», він болісно сприймає різні форми прояву неухважності до нього і всі дії дорослих чи однолітків, що зачіпають його гідність і самостійність. На цій основі можуть виникати конфлікти, які ускладнюють ситуацію взаємодії із підлітками, побудови продуктивних стосунків з ними. У той же час у літературі ми зустріли висновки про те, що підлітки виявляють велику емоційну сприйнятливність і ніжність почуттів у відповідь на увагу та прихильність до них з боку однолітків і, особливо, дорослих [23; 31]. Одне з характерних явищ емоційної сфери підлітків є переживання ними депресивних станів. Багато дослідників (В.Синицький, Ф. Ловпаче, А.Прихожан) зазначають, що значна кількість відхилень у поведінці підлітків (шкільні прогули, злочинство, булінг) пов'язані з різними формами психогенних розладів, зокрема з переживанням депресивних станів.

На відміну від молодших школярів, які не вникають у сутність і змістове наповнення почуттів, підлітки цікавляться тим, що така честь, мужність, сміливість, страх. Вони виявляють інтерес до їх змісту, часто запитують про те, що робити, щоб не хвилюватися, як боротися зі страхом, у чому виявляється сміливість. Дослідження Н.Іовчук і А.Северний показали, що протягом підліткового віку у емоційній сфері простежуються динамічні явища. Зокрема у молодшому підлітковому віці у емоційній сфері підлітків присутньо багато страхів. Вони є продуктом розвиненої уяви. І перш за все стосуються якихось природних чи фантазійних явищ. У старшому підлітковому віці їм на зміну приходять так звані соціальні страхи : (побоювання авторитарних дорослих, страх не відповідати субкультуральним нормам чи стандартам референтної групи), страх в ситуаціях з високими вимогами. Для нашого дослідження є досить важливими зауваженнями авторів, що існує залежність між станом емоційної сфери підлітків та станом емоційної сфери їхніх батьків.

Спостереження показують, що в підлітків розвивається здатність критично ставитись до себе, вони усвідомлюють недоліки своєї поведінки і намагаються виправити їх. За даними І.Кон [24], тінейджери починають свідомо і активно оволодівати прийомами керування поведінкою. Щоб подолати свою невитриманість і стимулювати настирливість, підлітки привчаються користуватися прийомами само наказу, самопереконавання або самозаборони, а також вдаються до прийому переключення своїх дій на те, що завжди спричиняє у них спокійний стан і робочий настрій. Завдяки цьому у підлітків розвивається витримка і самовладання як вольові якості їх поведінки.

Цікавим напрямком сучасних досліджень емоційної сфери підлітка є простеження її динамічних аспектів. Зокрема у роботі А.Дурсанова та Н.Гайфулліна в результаті простеження вікових змін емоційної сфери у період з 13 до 15 років встановлено, що найбільш сприятливий емоційний фон простежено у підлітків 15- річного віку [20]. Для середнього підліткового віку (13- р.) властивим є більш часте переживання негативних емоцій. Вони є більш дратівливими, у них частіше виникають перепади настрою під час спілкування: від безмежних веселощів до агресії чи депресивних станів. Важко їм вдається і керування своїми станами

Отже, для емоційної сфери підлітків характерні наступні особливості: велика стійкість емоційних переживань, підвищена емоційна збудливість; висока суперечливість почуттів, тому підліток досить часто захищає своїх товаришів навіть за умови, що ті вчинили неправильно. Серед соціальних почуттів вчені наголошують на розвинненому почутті прихильності до групи; високій вимогливості до дружби, в основі якої лежать як моральні почуття, так і спільні інтереси. Дружба в підлітковому віці характеризується високою вибірковістю та інтимністю (Скаковська Л.А., [46]).

1.4. Агресивність підлітків як вияв відхилень у розвитку емоційно сфери

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є зростання булінгових процесів у школі, підвищення загального рівня агресивності дітей та підлітків (А.Бандура [7]; С.Белічева [10]). Це зумовлено тими складними процесами, з якими зустрілося усе наше суспільство і кожне сімейне об'єднання зокрема. Актуальність цих проблем засвідчують статистичні дані, що наводяться працівниками комісій у справах неповнолітніх, різних соціально-психологічних служб та центрів суспільних зв'язків МВС. За даними, цих організацій, в останні роки значно зросла злочинність серед підлітків і, що особливо тривожно, – дитяча злочинність. При цьому правопорушення часто супроводжуються актами надмірної жорстокості, агресії, насильства або ж здійснюються у стані афекту (Л.Берковиц [11]).

Дитяча агресивність – ознака внутрішнього дискомфорту, емоційного неблагополуччя, згусток негативних переживань, один з неадекватних способів психологічного захисту. Підлітковий вік є найнебезпечніший період щодо виникнення й закріплення шкідливих звичок, різних негативних виявів у поведінці. З віком вони можуть згладжуватися. Але буває й так, що ці зміни є початковими ознаками подальшої делінквентної поведінки.

Питання підліткової агресивності висвітлюється у багатьох педагогічних і психологічних роботах. Її різні аспекти розкриваються в працях Ф.Василюка, Л.Берковиц [11], М.Бородкіна, М.Обозова, В.Басової, Т. Кравченко [25], Л.Філонова, М. Рибаківної, К.Хорні та ін.

Вивчаючи онтогенетичні зміни у особливостях нервово-психічної діяльності, група болгарських психологів (Г. Д. Пірьов і ін.) дійшли висновку, що збудливий тип нервової діяльності найчіткіше простежується саме у середньому підлітковому віці. Як наслідок багато підлітків у цей період мають нестабільну емоційну сферу. Її розбалансування породжує як депресивні, так і агресивні прояви. Агресивність характеризується

поведінкою, спрямованою на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди іншій людині, і супроводжується емоційними станами гніву, ворожості, ненависті.

У психологічній літературі виокремлюють декілька ознак, які вказують на підвищену агресивність : забіякуватість, впертість, прагнення відмовлятися, заперечувати; дратівливість; вибухи злості, напади гніву, обурення; наполягання на своєму, намагання принизити чи образити; владність; завищена самооцінка, егоцентризм, невміння зрозуміти інтереси іншого; самовпевненість [9; 15; 23].

Максименко К. С., аналізуючи негативні наслідки непродуктивної взаємодії батьків з дітьми вказує на наступні причини агресивності [29]:

- агресія як реакція на приниження гідності дитини, підсміювання, знущання з неї;
- наслідок обмеження самостійності підлітка, надмірної опіки, відкидання дорослими всіляких ініціатив підлітка;
- яскраво виражена екстравертованість (спрямованість на спілкування з іншими);
- прояв Едіпового комплексу (переважне спрямування агресивності на дорослого однієї з підлітком статі);
- прояв суперництва між сіблінгами у сім'ї з метою досягти переваги над братами чи сестрами;
- відреагування комплексу неповноцінності, намагання довести іншим свою вищість;
- результат фрустрації – гнітючого переживання невдачі у задоволенні потреб і досягненні цілей підлітка.

Зла, агресивна дитина – велике батьківське розчарування, загроза благополуччю дитячого колективу, «гроза» дворів, але разом з тим і нещасна істота, котру ніхто не розуміє і не хоче розуміти. Проблемну поведінку часто

називають девіантною, такою, що відхиляється від норми. Девіантна поведінка – це система вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим і моральним нормам [37]. В психології і юриспруденції розрізняють адиктивну (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія) і кримінальну поведінку (правопорушення) підлітків. До порушень поведінки й появи шкідливих звичок у дітей і підлітків можуть привести несприятливі мікросоціальні, соціально-психологічні й індивідуально-біологічні чинники (особливо в періоди вікових криз).

Ефективне вирішення поставленої проблеми ґрунтується на розкритті причин виникнення відхилень у поведінці дитини, психологічних механізмів формування адиктивної поведінки.

Однією із причин виникнення відхилень у поведінці є ігнорування особливостей підліткового віку, недооцінювання дорослими глибоких вікових суперечностей розвитку підлітка. Описуючи цей вік, слід указати на такі суперечності:

- непримиренність до зла, кривди – з одного боку – готовність стати до боротьби з найменшими відхиленнями від істини, з іншого боку – невміння розібратися у складних життєвих явищах;

- підліток хоче бути хорошим, прагне до ідеалу, і водночас не любить, щоб його виховували, не терпить «оголеності ідей»;

- бажання самоствердитись і невміння це зробити;

- велика необхідність звернутися до дорослого за порадою і допомогою, і водночас – відсутність бажання звернутися до старших;

- суперечність між багатством бажань – з одного боку, та обмеженість сил, досвіду, можливостей їх здійснення – з іншого;

- заперечення авторитетів, захоплення ідеальним, та сумнів у тому, що ідеальне може існувати в нашому буденному житті [31; 35].

Провідною суперечністю підліткового віку є прагнення до дорослості й неможливість адекватно його реалізувати. Ця суперечність розуміється як

прагнення підлітка самоствердитись. сучасний підліток не має умов для реалізації своїх можливостей, для самоствердження і вияву самостійності в суспільно корисній діяльності, а чим менше у нього можливостей для цього, тим із більшою ймовірністю він шукатиме можливості досягнути успіху в діяльності асоціальної. Намагання бути і вважатися дорослим – головна особливість підлітка, яка виражає його нову життєву позицію щодо людей, довкілля, визначає зміст і спрямованість соціальної активності, систему прагнень, переживань.

Соціальна активність підлітка виявляється в більшій сприйнятливості до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки, які є у світі дорослих і взаєминах між ними. Для підлітка стає дуже важливим ставлення до нього як до рівного з боку дорослих, батьків, старших. З цього випливає загострене відчуття власної гідності, тому будь-які дрібниці і навіть невеликі зауваження, а тим більше нетактовність, ставлення до підлітків як до маленьких можуть боляче поранити самолюбство. Звідси і виникає багато конфліктних ситуацій, різних форм протесту (неслухняність, упертість, негативізм, опір виховному впливу).

Згадані суперечності викликають неадекватність поведінки та відхилення від норми в моральному розвитку, неадекватність, бродяжництво тощо. Дорослі своїми невмілими діями (жорстокістю, брутальністю, потураннями тощо) можуть глибоко травмувати душу дитини, призвести до відчуження, яке потім буде нелегко усунути. За таких умов виникає деформація моральних стосунків (Романова В.Г. [43]).

У підлітка виникає напруження у стосунках із дорослими і прагнення подолати, компенсувати переживання своєї неповноцінності. Однак йому, як правило, не вдається знайти для цього адекватні засоби. Якщо дорослі в цей момент не виявляють чуйності до підлітка, можуть виникнути гострі, тривалі конфлікти. Виникають негативні афективні переживання й відповідні форми

поведінки: образливість, упертість, негативізм, замкненість, емоційна нестійкість (Л.А. Скаковська [46]).

Л.Славіна афективні переживання дитини пов'язує з переживаннями, в основі яких лежить незадоволеність базових потреб підлітка або конфлікт між ними: потреба в позитивному оцінюванні дорослих; потреба в самоповазі; потреба у спілкуванні з ровесниками; прагнення посісти сприятливе становище в системі між особистісних стосунків у колективі класу.

Невдалі спроби їх задоволення створюють для дитини психотравмуючу ситуацію, яка за відсутності психологічної допомоги переростає в ситуацію неможливості задоволення життєво важливих соціальних потреб.

Слід враховувати, що у зв'язку з емоційно вольовою незрілістю, готовністю до реакцій емансипації та імітації, підліток за слабого виховного контролю може легко опинитися під впливом асоціальних елементів, які маскують свою справжню сутність красивими фразами. Підвищена готовність до зазначених поведінкових реакцій може визначити прихильність учня до асоціальних елементів.

Установлено, що першопричиною, яка призводить до відхилень у поведінці, є порушення взаємин учня з класом, ізолювання його в колективі, що спонукає дитину шукати іншої спільності однолітків, чи навіть більш старших школярів, у якій зникало б емоційне напруження, знову б з'явилася можливість самоствердитися та самореалізуватись як особистість. Велику тривогу викликає той факт, що ізольовані діти, які не прийняті у своїй групі, наповнюють кількість неповнолітніх правопорушників. В об'єднаннях асоціальної спрямованості самоствердження здійснюється неадекватними засобами, підлітки задовольняють свої потреби у спілкуванні.

Учні звикають до свого неблагополучного становища в сім'ї, школі, класному колективі, до неуспішності, зневіряються у своїх силах і навіть починають хизуватися своїми негативними вчинками, недоліками. Щоб

виправити ці недоліки, як указував Ахмадеев А. А., слід перебудувати їхнє ставлення до навколишніх, створити такі ситуації, які б дали їм можливість виявити позитивні якості особистості. Здійснювати такий вплив на дітей слід у співпраці сім'ї і школи. Їхні зусилля необхідно спрямовувати як на нормалізацію сімейних стосунків, так і на формування сприятливого психологічного клімату у класних колективах [3].

Агресивну поведінку не можна однозначно вважати поганою. Виникаючи в критичній ситуації, вона виконує захисну функцію, інколи функцію розв'язання (виходу) ситуації. Найчастіше агресивна поведінка спостерігається у критичні вікові періоди. Це свідчить про те, що жити дитині стало складніше: будь-яку важку ситуацію в момент вікової кризи дитина переживає важче, тому можна чекати зростання агресивних елементів у поведінці. Це стосується як нормальної дитини, так і дитини з емоційними порушеннями.

Не можна залишити поза увагою розвиток позитивних сторін агресивності і попередження її негативних рис. Для цього необхідно зрозуміти її природу, походження та й сам зміст цього терміна. Необхідність цього обґрунтовується тим, що термін “агресія” часто вживається в широкому контексті і тому потребує серйозного “очищення” від цілого ряду нашарувань. Це передусім пов'язано з тим, що соціально небезпечні наслідки агресивної поведінки надали йому тільки негативного змісту. Справді, якщо розглядати надмірний прояв агресії або розвиток агресивності за типом акцентуації, то такі риси особистості, як доміантність, конфліктність, нездатність до соціальної кооперації можуть викликати негативне ставлення.

Різні автори по-різному визначають агресію та агресивність[6]:

- як вроджену реакцію людини для захисту території, котру вона займає (А.Андрі, К.Лоренц);
- як намагання панувати (Моррісон);
- як реакцію на ворожу навколишню дійсність (Е.Фромм, К.Харні).

Людська агресивність належить до класу явищ, які можна вивчити спільними зусиллями цілого ряду наукових дисциплін. Якщо проаналізувати всю різноманітність західних концепцій, можна виділити три найбільш значущі (А.Бандура [7], Л.Берковице [11]).

Перша включає теорії, в яких агресивність трактується як вроджений інстинкт індивіда (З.Фрейд). Друга описує агресію як поведінкову реакцію на фрустрацію. Згідно з Дж. Доллардом, агресія – це захоплення, що автоматично виникає в організмі людини, а реакція на фрустрацію – спроба перебороти перешкоди на шляху до задоволення потреб, досягнення емоційної рівноваги. Третю концепцію становить теорія соціального научіння. Агресія тут – засвоєння поведінки у процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій. На сьогоднішній день ця теорія є однією з ефективних у передбаченні агресивної поведінки (Р.Берон [13]).

Якими б не були погляди на це поняття, бачимо, що під агресивністю можна розуміти властивість особистості, що характеризується деструктивними тенденціями у суб'єкт – суб'єктних стосунках. Деструктивний компонент людської активності необхідний у діяльності, оскільки потреба індивідуального розвитку неминуче формує в людях здатність до усунення перешкод, подолання того, що протидіє цьому процесу.

Науково обґрунтованими і цікавими для батьків, педагогів і психологів є характеристики видів агресивних реакцій, які виділили ще у роботах А.Басс: фізична агресія (використання фізичної сили проти іншої людини); непряма агресія спрямована через іншу людину або групу людей; роздратованість (схильність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні); негативізм (опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів); образа (заздрість і ненависть до оточуючих за справжні і вигадані дії); вербальна агресія

(вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через словесні відповіді).

Існує кілька моделей поведінки, за допомогою яких можна охарактеризувати дитячу агресивність. Проте всі форми агресивності мають одну спільну рису: вони викликані спробами контролювати ситуацію, впливати на неї з метою вдосконалення або себе, або свого оточення, включаючи близьких людей. Реакція у вигляді агресивної поведінки приводиться в дію вродженими і набутими механізмами, деякою внутрішньою мотивуючою силою (Т.Румянцева [44]).

Двома основними формами агресії, з якими доводиться стикатися батькам, вихователям, практичним психологам виступають:

- недеструктивна агресія, тобто стійка неворожа само захисна поведінка, спрямована часто на досягнення поставленої мети. Дослідження Г.Паренса свідчать, що це агресія викликана часто вродженими механізмами, які служать для адаптації в середовищі, задоволення бажань і досягнення мети. Ці механізми функціонують, хоч і досить примітивно, з моменту народження;

- ворожа деструктивність, тобто злостива, неприємна поведінка, що завдає болю оточуючим. Ненависть, розлюченість, бажання помсти теж можуть бути формою захисту, однак народжують багато особистісних проблем і примушують страждати оточуючих. Ворожа деструктивність, на відміну від не деструктивної агресивності, зокрема, не виявляється відразу після народження. Вона викликається і активізується частіше в результаті сильних неприємних переживань (надмірний біль, дистрес).

Недеструктивна форма агресивної поведінки виявляється в дітей уже з перших місяців життя. Дитина поводиться агресивно, щоб самоствердитись, перемогти в певній ситуації та удосконалити свій досвід. Цей тип агресивності є важливим умотивуванням для розвитку пізнання і здібності покластися на себе. Він спонукає до необхідної конкуренції, яка нерідко на

ранніх етапах ще не є ворожою деструктивністю. Така поведінка служить для захисту потреб, власності, прав і тісно пов'язана із задоволенням особистих бажань, досягненнями мети. Прояви цього виду агресії звичні для здорової адаптації до середовища (Т.Рум'янцева [43]).

Нестерпні біль і дистрес змінюють ворожу недеструктивну агресивність на протилежну, що викликається бажанням усунення болю. Тобто виникає тип агресії, який набуває рис деякого ендогенного бажання завдати шкоди або знищити щось у своєму оточенні, що відчувається як джерело надмірного незадоволення. Таким чином, деструктивна ворожість, як і інші форми агресивності, викликається спробами утвердитись і контролювати життєві ситуації.

Отже, перший тип агресивності бажаний для виживання і досягнення успіху. Другий, незважаючи на ряд негативних якостей, часом теж може бути необхідний для адаптації та виживання. І тому перед батьками стоїть завдання – навчитися розбиратись у психологічних властивостях дитячої поведінки, підтримувати здорову наполегливість, зусилля в досягненні мети, концентрувати енергію дитини для отримання бажаного результату; або, навпаки, допомагати звільнитися від непотрібної ворожості до інших та самої себе. Ця допомога необхідна, якщо ми хочемо, щоб діти не ускладнювали своє життя внутрішніми конфліктами, почуттям вини і сорому, щоб вони поважали себе й інших, могли нести свою міру відповідальності, будували доброзичливі стосунки з оточуючими і отримували задоволення від життя.

Не можна залишати поза увагою і ситуативні фактори, на які вказував С.Подмазін і які теж певною мірою впливають на виникнення агресії у дітей. Сюди можна віднести присутність інших людей та їх оцінки, атрибутивні процеси. Так, було встановлено, що присутність інших людей вже саме по собі може або посилювати, або гальмувати агресію [36].

Атрибутивні процеси. Існує точка зору, що для початку агресії нерідко буває достатньо знати, що інша людина має ворожі наміри, хоча безпосереднього акту агресії не було.

Сприйняття агресії. Поширення відео- і телепрограм із сюжетами насильства і захоплення ними дітей викликають гостру критику педагогів, які вважають, що такі сцени на екрані і фільми жахів роблять дитину більш агресивною і жорстокою.

Бажання помсти. Як уже зазначалося, часто агресія, особливо в дитячому віці, може виникнути як відповідна реакція на поведінку оточуючих, тобто як акт помсти за щось.

Отже, як бачимо, дитяча агресивність – не ознака ненормативного розвитку. Проте є дпідлітки, в яких подібна поведінка виявляється особливо гостро. Потреба і готовність до боротьби – це природна якість, необхідна в житті людини. Тому, керуючи розвитком дитини, потрібно прагнути не того, щоб повністю ліквідувати її, а щоб вона не перетворилась в агресивність, небезпечну для людей [36;51].

Міжособистісні відносини – специфічне явище, яке обумовлене як соціальними, так і психологічними факторами. В спільній діяльності людей акція будь-якого члена групи (наприклад, образлива репліка) одразу ж або через деякий час викличе дії інших у відповідь. При цьому в залежності від особистісних особливостей учасників вдасться або не вдасться справитися з таким обуренням. Як поведе себе та чи інша людина в конфліктній ситуації? Від чого залежить стиль поведінки особистості в тих чи інших складних умовах? Вочевидь, від здатності особистості оцінити саму конфліктну ситуацію, оцінити оточуючих її людей і, що дуже важливо, оцінити саму себе в умовах, що склалися. Чи впливає самооцінка особистості на поведінку в ситуації конфлікту? Вирішенням даних питань обумовлена наукова новизна даного дослідження. Особливо актуальне дослідження цієї проблеми в підлітковому та юнацькому середовищі, які в силу криз і протиріч свого

вікового розвитку більш чутливі до навіть незначних змін оточуючої їх обстановки, а отже, більш схильні до конфліктних ситуацій. В цьому віці лише формуються елементи самосвідомості (і самооцінка в тому числі) і тому підліткам не завжди вдається вести себе адекватно в складних умовах.

Хвилює суттєве поглиблення в останні роки кризи самооцінки дітей підліткового віку. Зокрема, російський психолог Д. Фельдштейн наводить такі дані. Навіть у порівнянні з 1970-1974 рр.у останній період з'явилося на 25-27% більше підлітків, у яких переважає негативна самооцінка, що впливає на загальний життєвий тонус дітей. Як наслідок простежується неприйняття оцінок дорослих, незалежно від їх правоти. Разом з тим, праць, присвячених впливу самооцінки на стиль поведінки особистості в конфліктній ситуації не так багато. Критичні періоди психічного розвитку супроводжуються постійною самооцінкою в молодшому підлітковому і юнацькому віці. Розбіжність самооцінки виявляється в різних формах агресивних реакцій.

Поняття “конфлікт” використовується майже в усіх суспільних науках і у кожній з них є однією з основних категорій. Конфлікт у психології визначається як “зіткнення” протилежно спрямованих, несумісних між собою тенденцій, окремо взятого епізоду в свідомості, у міжособистіних взаємодіях чи міжособистісних стосунках індивідів чи груп людей, пов'язане з негативними емоційними переживаннями. Джерелами конфліктів виступають найрізноманітніші види протиріч. При цьому аналіз показує, що самі по собі протиріччя цілей, потреб, інтересів, поглядів тощо не можуть призводити до виникнення міжособистісного конфлікту. Останній частіше виникає внаслідок реального чи надуманого порушення однією із взаємодіючих сторін яких-небудь формальних чи неформальних норм поведінки і спілкування. Особливо актуальним є дослідження даної проблеми в підлітковому та юнацькому середовищі.

На початку підліткового періоду складається ситуація, загрозна виникненням протиріч, за умови, якщо у дорослих зберігається ставлення до

підлітка як до дитини. Це ставлення, з одного боку, вступає в протиріччя із завданнями виховання і гальмує розвиток соціальної дорослості підлітка, а з іншого – вступає у протиріччя з уявленнями підлітка щодо ступеня власної дорослості та його претензіями на нові права. Саме це протиріччя є джерелом конфліктів і труднощів у стосунках дорослого і підлітка. Конфлікт і труднощі виникають через розбіжності їхніх уявлень про характер прав і ступінь самостійності підлітка. Причинами конфліктів на цьому віковому етапі виступають:

- розбіжності у суб'єктивних оцінках значимості тих чи інших явищ;
- невиправдане вторгнення учителя у складний світ стосунків учня;
- неприйняття хлопчиками лідерства дівчаток;
- неадекватність реакції учня на зауваження учителя (через підлітковий максималізм).

Існування цих протилежних тенденцій та опір один одному породжують зіткнення, які при незмінності ставлення дорослого стають систематичними, а негативізм підлітка – сильнішим. За умови збереження ситуації ломка попередніх стосунків може затягнутися на весь підлітковий період і набути форми хронічного конфлікту. Як правило, спочатку це конфлікти вчинків, лише потім – конфлікти стосунків. Конфлікт може продовжуватися до того часу, поки дорослий не змінить свого ставлення до підлітка. Конфліктні стосунки сприяють розвитку пристосувальних форм поведінки та емансипації підлітка. З'являються відчуженість, переконання у несправедливості дорослого, існування яких забезпечується уявленнями про те, що дорослий його не розуміє і зрозуміти не може. На цій основі може виникнути уже свідоме неприйняття вимог, оцінок, поглядів дорослого і він взагалі може втратити можливість впливати на підлітка в цей відповідальний період формування моральних і соціальних установок особистості.

Конфлікт – це наслідок не уміння чи небажання дорослого рахуватися з розвитком особистості у підлітковому періоді і подати підлітку нове місце

поруч з собою. Проблема самостійності та рівноправності підлітка у стосунках з дорослими є складною та гострою у їх спілкуванні підлітка взагалі. Конфлікти, як правило, супроводжуються глибокими стійкими переживаннями з боку учня. В цілому, конфліктні ситуації накладають безумовний відбиток на весь процес формування і розвитку самосвідомості в юнацькому віці (Н.Левитов [27], В.Знаков [23]).

Розділ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ПІДЛІТКІВ

2.1. Загальна характеристика методики та процедури дослідження

У попередньому розділі обговорювались питання про особливості особистісного розвитку в підлітковий період життя, детермінацію цього процесу типом сімейного виховання. В дослідній частині нашої роботи ми поставили завдання простежити вплив типу сімейного виховання на рівень агресивності як поведінкової та особистісної характеристики в підлітковому віці. Дослідження проводилося у три етапи:

На констатувальному етапі вирішувалися завдання:

- вивчення особливостей прояву та рівня агресивності підлітків;
- аналіз батьківського ставлення до підлітків ;
- простеження взаємозв'язку між особливостями поведінки підлітків у колі однолітків із типом сімейного виховання.

Для вирішення поставлених завдань у роботі використовувався діагностичний комплекс, в який увійшли методики: бесіди з підлітками, вчителями та батьками, діагностичний опитувальник на перевірку агресивності (авт.Басса-Дарки), тест-опитувальник «Батьківське ставлення» (авт. А. Варга, В. Столін); методика експертного оцінювання; спостереження за поведінкою школярів; методи обробки та інтерпретації результатів.

Робота проводилася на базі 7-х класів ЗОШ № 10 м. Рівне. В експерименті брало участь 50 учнів 13-14 років.

Створюючи свій опитувальник, який диференціює прояв агресивності та ворожості, А. Басс та А. Даркі виокремили вісім типів реакції : фізична агресія, непряма агресія, дратівливість, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини

Опитувальник складається із 75 тверджень, на які тінейджерам необхідно було відповісти за дихотомічною шкалою. Відповіді оцінювалися за вісьмома шкалам у відповідності із ключем:

На наступному етапі констатувального експерименту ми використовували тест-опитувальник «Батьківське ставлення» А. Варги, В. Століна. Мета – з'ясування типів батьківського ставлення. Як відомо, тест-опитування «Батьківського ставлення» (ОБС) це психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення системи різноманітних почуттів батьків щодо дитини, стереотипів поведінки, що практикуються в спілкуванні з нею, особливостей сприйняття, розуміння характеру та особистості дитини, її вчинків.

Опитувальник був запропонований батькам підлітків, з якими проводилась попередня методика .

Опитувальник складався з п'яти шкал:

1. «Прийняття–відторгнення». Ця шкала відображає особливості емоційного ставлення батьків до дитини. Зміст одного полюса шкали: батьки приймають дитину такою, якою вона є. Вони поважають її індивідуальність, симпатизують їй, прагнуть проводити багато часу разом з нею, схвалюють її інтереси й плани.

На іншому полюсі шкали: батьки сприймає свою дитину невмілою, непристосованою, невдахою. Їм здається, що дитина не досягне успіху в житті через відсутність здібностей, не високі розумові здібності та нахили. Здебільшого батьки відчують до дитини злість, роздратування, досаду, образу. Вони не довіряють дитині, не поважають її.

2. «Кооперація» – соціально прийнятний образ батьківського ставлення. Батьки зацікавлені у справах і планах дитини, намагаються їй у всьому допомогти, підтримувати її. Батьки високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, переживають почуття гордості за неї. Вони заохочують самостійність та ініціативу дитини, довіряють їй, намагаються

бути з нею на рівні, прагнуть примати її точки зору.

3. «Симбіоз». Ця шкала відображає міжособистісну дистанцію в спілкуванні батьків з дитиною. При високих балах за цією шкалою можна вважати, що батько прагне до симбіотичних відносин з дитиною. Батько відчуває себе одним цілим з дитиною, намагається задовольнити всі її потреби, захистити від труднощів і неприємностей життя. Батько постійно відчуває постійне хвилювання за дитину, вона здається їм досить беззахисною. Тривога батьків підвищується, коли підліток виявляє прагнення до автономії, оскільки з власної волі батьки не надають її дитині самостійності.

4. Тип «Авторитарна гіперсоціалізація» відображає як форму, так і напрям контролю за поведінкою підлітка. Високі бали за цією шкалою свідчать про авторитаризм батьків. Вони вимагають від дитини абсолютної дисципліни та послуху, для їхнього впливу характерне нав'язування своєї волі. За вияви свавілля дитину суворо карають. Батьки надзвичайно уважно стежать за соціальними досягненнями дитини й вимагає від неї досягнення соціального успіху. При цьому батьки хорошо знають свою дитину, її індивідуальні особливості, думки, почуття.

5. Стиль батьківського ставлення «Маленький невдаха» відображає особливості сприйняття й розуміння дитини батьком. Батьки сприймають дитину як більш молодшу у порівнянні із її реальним віком. Інтереси, захоплення, думки й почуття дитини здаються батькам дитячими, несерйозними. Вони сприймають підлітка як незрілу особистість, яка податлива до поганих впливів.

Обробка результатів ОБС проводилася нами відповідно до вимог методики: усі відповіді респондентів співставлялися з ключем; отримані результати переводилися у проценти за кожною із п'яти шкал, що і розцінювалося як показник домінування певного типу ставлення. Високий тестовий бал за відповідними шкалами інтерпретувався так: 1. «прийняття-

відторгнення»; 2. «кооперація»; 3. «симбіоз»; 4. «авторитарна гіперсоціалізація»; 5.»маленький невдаха».

Методики експертного оцінювання і спостереження дозволяли нам оцінити як рівень агресивності дітей, так і стильові характеристик сімейного виховання.

2.2. Аналіз взаємозв'язку емоційних установок підлітків та стилів батьківського ставлення

Своє емпіричне дослідження ми розпочали із аналізу розбалансованості емоційній сфері підлітків. Зокрема, ми зупинилися у своїй роботі не на усіх відхиленнях, а лише на схильності підлітків до агресивних проявів. Спілкуючись із учителями ми переконалися, що саме ці розлади емоційної сфери учнів породжують основні негаразди у життя шкільного колективу. Як уже зазначалося у теоретичному розділі, агресивність це і властивість особистості, яка характеризує наявність деструктивних тенденцій в сфері суб'єкт-суб'єктних стосунків, і ситуативний стан, зумовлений неспівпадінням життєвих ситуацій і подій із бажаннями підлітка. Проводячи спостереження за дітьми, ми усвідомлювали, що деструктивний компонент у комунікативній діяльності до певної міри є необхідним елементом їх активності. Він дозволяє підліткам реалізовувати особистісні програми, сприяє задоволенню потреб індивідуального становлення, забезпечує формування здатності долати перешкоди, самоутверджуватися. Але ці тенденції мають позитивний ефект лише до певної межі. Окрім того, агресивність має якісну і кількісну характеристики. Як і всяка інша властивість вона може мати різну ступінь вияву: від майже повної відсутності, до максимального рівня. Відсутність агресивності веде до пасивності, конформності. У той час як надмірний вияв перешкоджає формуванню міжособистісних стосунків, руйнує дружні зв'язки, породжує джерела конфлікту.

Отримані результати за методикою Басса-Дарки показали, що індекс найвищої агресивності було виявлено у чотирьох підлітків групи. Це хлопці, про яких вчителі і однолітки говорять не лише як про досить активних, а й конфліктних людей. Так наприклад, розповідаючи про поведінку Дмитра К. і Василя Б., вчителі наголошували на загостреній схильності цих учнів до вербальної агресії. У розмовах з однолітками, а іноді і з вчителями, ці підлітки ведуть себе досить зверхньо. У їхній мові багато зухвалих агресивних випадів. За трьома шкалами: фізична агресія, дратівливість та вербальна агресія вони набрали 25-26 балів.

Вивчаючи показники інших учасників експерименту ми помітили, що у більшій половині дітей (62 відсотка) рівень агресивності середній (у межах 18-24 балів) (див. рис. 1).

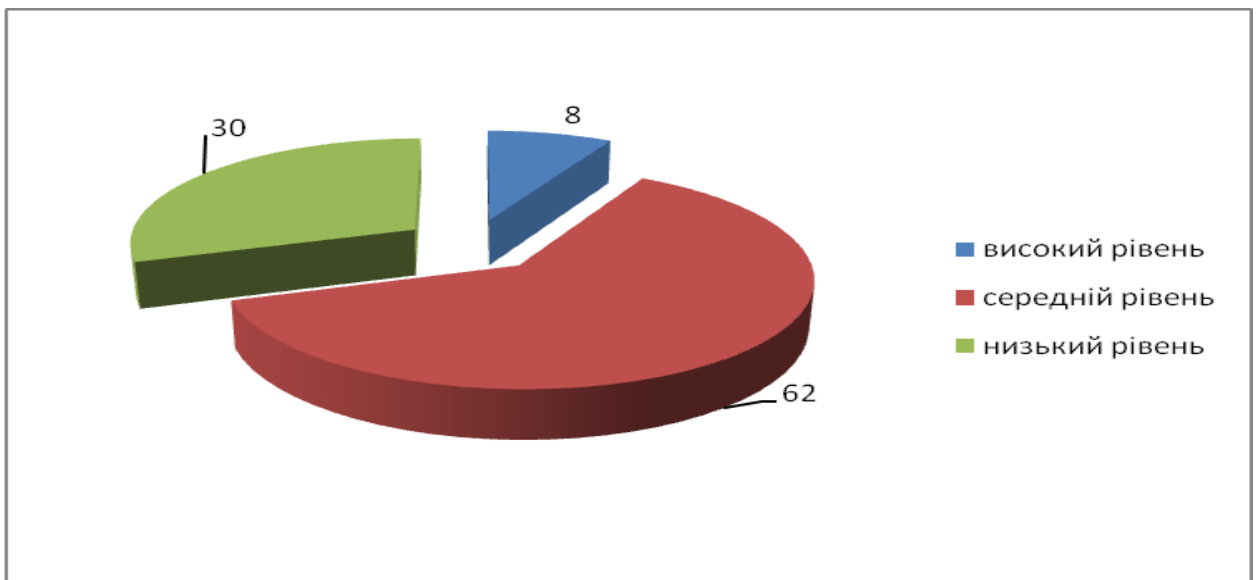

Рис.1. Розподіл вибірки за рівнем агресивності

При цьому співставлення різних видів агресії засвідчує домінування вербальних агресивних випадів. Це можна розцінювати як позитивну тенденцію, хоча надто високі показники по шкалі вербальної агресії свідчать про невміння підлітків враховувати інтереси партнерів, контролювати свої емоційні стани належним чином. У третині дітей було виявлено низькі рівні агресивності. Аналізуючи отримані результати методики Басса-Дарки

нами було зроблено висновок, що в наших респондентів переважає вербальна форма агресивності (середній бал 7,4) (див.табл. 1).

Таблиця 1

Результати методики Басса-Дарки

№	Список учнів	Показники кожного із типу агресії							
		фізична	непряма	дратів-ість	негативізм	образа	підозрілість	вербальна	почуття провини
1.	Сергій К.	8	1	4	1	4	1	9	4
2.	Владислав	5	-	6	4	4	6	4	9
3.	Ігор Ш.	7	6	5	2	5	5	9	6
4.	Олег Б.	6	2	6	2	5	5	8	9
5.	Олександр	6	4	6	4	4	8	10	6
6.	Дмитро К.	8	7	8	4	6	8	9	8
7.	Алла Ш.	8	5	8	3	4	7	3	8
8.	Діана К.	8	4	6	4	6	7	4	6
9.	Василь Б.	8	8	8	4	6	5	10	5
10	Дмитро Б.	10	7	4	3	7	4	7	6
11	Сашко О.	5	-	3	2	6	8	9	9
12	Оксана О.	6	-	4	3	6	6	8	7
13	Ольга Д.	6	2	4	2	4	1	6	4
14	Руслан К.	4	1	6	1	5	8	8	7
15	Тарас П.	8	3	4	1	5	6	9	7
16	Павло Д.	7	5	4	4	5	4	8	8
17	Борис Ч.	6	2	5	4	7	7	9	8
18	Олескій І.	6	5	3	3	4	6	7	6
19	Ганна Ч.	5	6	3	2	5	4	8	8
20	Михайло В.	6	3	4	2	4	6	5	8
21	Яна К.	4	6	8	2	2	7	6	9
22	Ірина Я.	5	2	4	2	5	6	7	9
23	Інна Г.	8	3	3	1	2	6	9	5
24	Антон Ж.	6	4	5	3	5	5	7	7
25	Надія В.	5	5	5	4	5	4	6	8
26	Андрій К.	7	-	4	1	4	1	10	8
27	Анна С.	5	2	6	4	4	6	4	9
28	Ярослав Н.	8	4	5	2	5	5	9	6
29	Олег Б.	7	2	6	2	5	5	8	9
30	Олександр	6	7	6	4	4	8	10	6
31	Дмитро К.	8	7	8	4	6	8	9	8
32	Алла Ш.	8	5	8	3	4	7	3	8
33	Діана К.	8	4	6	4	6	7	4	6
34	Василь Б.	8	8	8	4	6	5	10	5
35	Дмитро Б.	10	7	4	3	7	7	5	8
36	Сашко О.	5	2	3	2	6	8	9	9
37	Оксанна О.	6	-	4	3	6	6	8	7

38	Олена Ш.	6	2	4	2	4	1	6	4
39	Олена С.	4	1	6	1	5	8	8	7
40	Володимир	8	3	4	1	5	6	7	7
41	Павло Д.	7	5	4	4	5	4	8	8
42	Борис Ч.	8	2	5	4	7	7	9	8
43	Олескій І.	6	5	3	3	4	6	7	6
44	Ганна Ч.	5	6	3	2	5	4	8	8
45	Михайло В.	6	3	4	2	4	6	5	8
46	Яна К.	4	6	8	2	2	7	6	9
47	Зоя В.	5	8	4	2	5	6	9	6
48	Лариса К.	4	7	3	1	2	6	10	5
49	Дмитро Д.	6	4	5	3	5	5	7	7
50	Олексій А.	4	5	6	4	5	4	6	9
Середні значення		6,4	4,4	5,1	2,7	4,8	5,7	7,4	7,2

Візуально презентуємо отримані результати у формі діаграми.

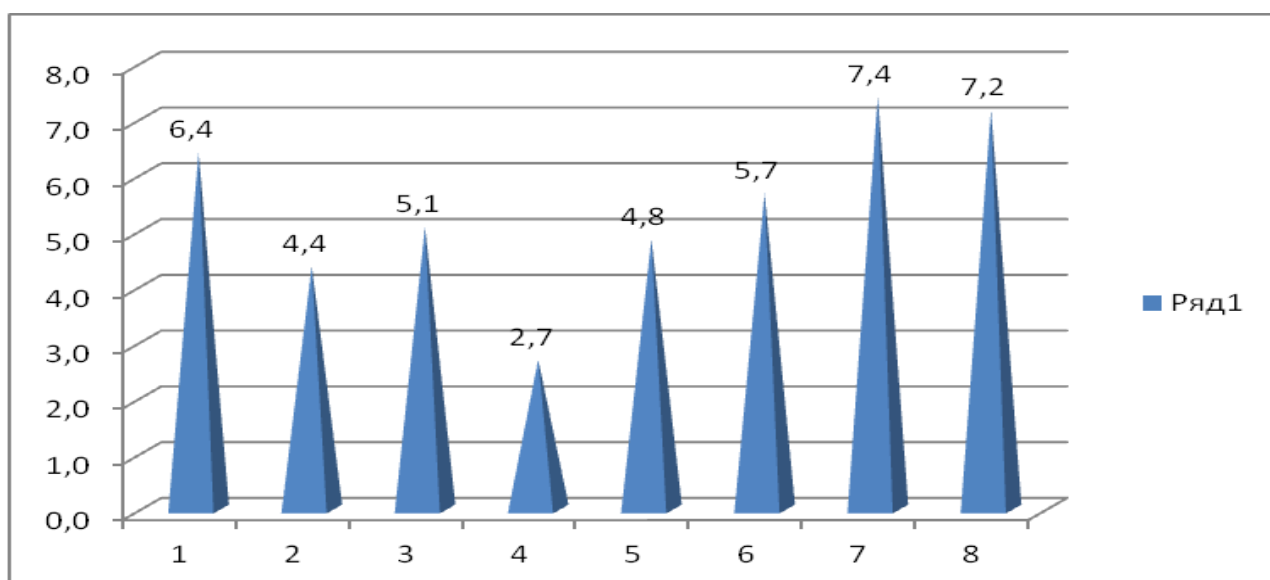

Рис.2. Розподіл вибірки за рівневими показниками вияву різних типів агресивних проявів

1.фізична, 2 непряма, 3. дратівність, 4. негативізм, 5 образа, 6. підозрілість, 7 вербальна, 8 почуття провини

Що стосується фізичної форми агресивності, то вона присутня у 18 дітей (36 відсотків). Непрямі форми агресивності мали відносно високі показники 12 підлітків (24 відсотки).

Аналіз шкали підозрілісті показав, що відносно високі показники були виявлені нами у 9 учнів (18 відсотків). Почуття провини переживають 8 учнів (16 відсотків), дратівливість – 8 (16 відсотків), негативізм – 7 учнів (14 відсотків), образу 4 учні (8 відсотка).

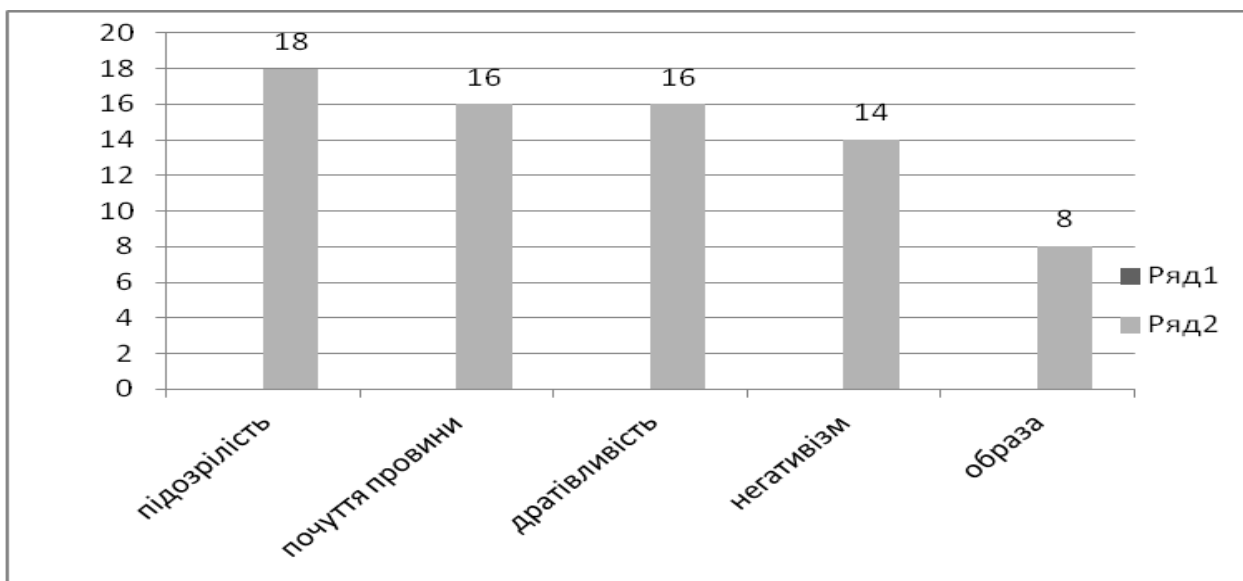

Рис.3. Розподіл вибірки за обсягами підгруп з ознаками певних типів негативних переживань

В цілому, отримані показники агресивності підлітків не викликали б особливого хвилювання, якби у половини обстежених не було зафіксовано досить високі показники ворожості, у той час як низькі характеристики за цим показником простежувалися лише у окремих дітей.

Підлітки відзначають, що вони не завжди мають те, на що розраховують і на їхню думку заслуговують. Вони фіксують свою підозрілість відносно партнерів, у відповідях багатьох прозвучало невдоволення долею. Значна частина підлітків визнає, що вони часто переживають заздрощі у зв'язку з досягненнями партнерів.

Поряд з цим вони не впевнені, що оточуючі ставляться до них з визнанням, не обговорюють їх за спиною. У їх висловлюваннях звучить настороженість відносно партнерів по спілкуванню. У судженнях частини дітей звучить ідея про те, що інші не люблять їх, чи навіть насміхаються над ними. Школярі декларують втрату довіри до оточуючих. Багато з них позитивно відповіли на питання «Раніше я вважав, що більшість людей говорять правду, але тепер я невпевнений у цьому».

Всі вище означені тенденції свідчать про існування небажаних тенденцій в уявленнях підлітків про себе і у їх поведінці. Можна робити

припущення, що частина деструктивних ідей формується під впливом неблагоприємних умов виховання в сім'ї, відсутності довірливого і теплого спілкування з найближчим оточенням.

Для встановлення взаємозв'язку між дратівливою поведінкою підлітків і умовами їх виховання у сім'ї ми провели опитування вчителів за двома шкалами. Педагоги повинні були оцінити схильність учня до емоційного розбалансування (різкість емоційних реакцій та їх неконтрольованість) та емоційна виваженість у ставленні батьків до дітей. У експертному оцінюванні використовувалася 10 бальна шкала. На думку вчителів високий рівень емоційного розбалансування притаманний незначній кількості учнів (10 відсоткам) (див. рис.4). При чому, як уже зазначалося, особливу стурбованість викликають четверо учні класу.

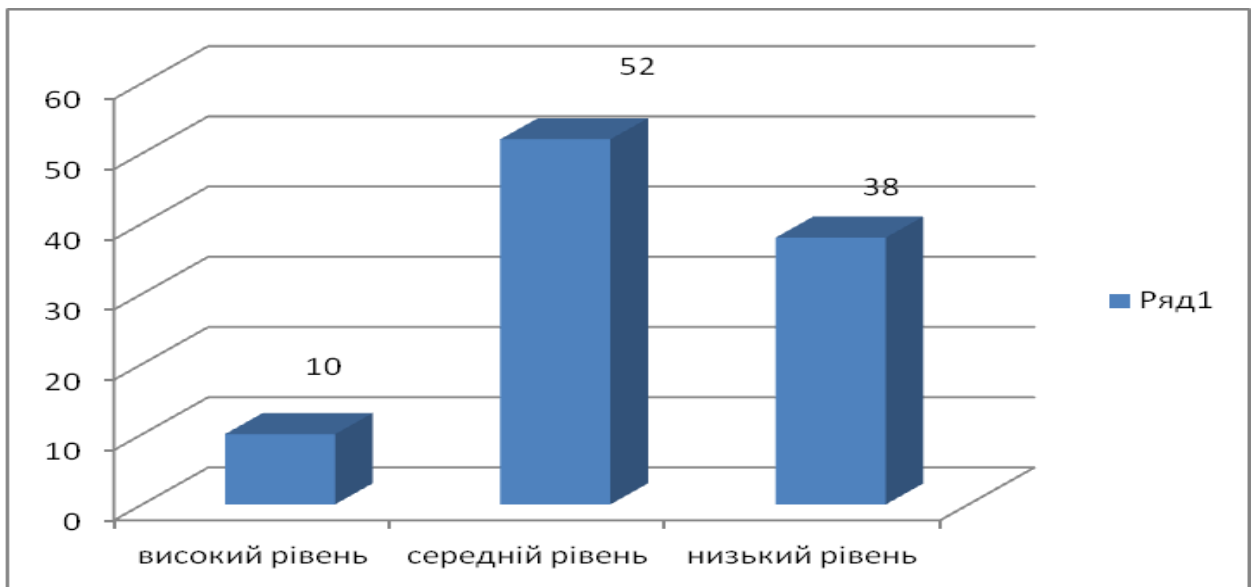

Рис. 4. Показники наповнюваності підгруп респондентів різного рівня розбалансування емоційної сфери (за оцінкою експертів-вчителів)

Як видно із рисунку 2 більшість учнів класу мають середній рівень емоційного розбалансування. Це говорить про те, що емоційні реакції підлітків досить часто провокуються різними навчальними ситуаціями. При цьому внутрішній самоконтроль емоційної сфери бажає бути кращим. Простеження кореляційних зв'язків між емоційними станами дітей і

емоційною вираженістю батьківського ставлення засвідчує наявність зв'язків між цими змінними. Коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона $r = 0,482(p < 0,01)$.

Для збору інформації, щодо умов сімейного виховання ми відвідували батьківські збори для того, щоб наблизитися до батьківського колективу експериментальних класів. У процесі зустрічі з батьками їм було запропоновано відповісти на питання методики «Батьківське ставлення». Необхідно відмітити, що в цілому батьки позитивно віднеслись до запропонованого завдання. Протягом тижня були зібрані відповіді батьків на завдання опитувальника.

Результати за методикою ОБС (опитувальник батьківського ставлення А.Варги, В.Століна) подані нами у вигляді таблиці (див. табл. 3).

Таблиця 3

Показники батьківського ставлення

№	№ шкали, оцінка Батьки вказаних учнів	1	1	2	2	3	3	4	4	5	5
		с н р а	ш к а л.	с н р а	ш к а л.	с н р а	ш к а л.	с н р а	ш к а л.	с н р а	ш к а л.
1.	Сергій К.	28	100	6	19	0	5	5	84	3	84
2.	Владислав Р.	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
3.	Ігор Ш.	20	97	4	10	1	19	4	69	1	46
4.	Олег Б.	7	31	2	6	1	20	2	32	4	93
5.	Олександр	15	90	6	19	2	39	6	96	2	70
6.	Дмитро К.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99
7.	Алла Ш.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
8.	Діана К.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99
9.	Василь Б.	10	54	2	6	2	39	3	54	2	70
10.	Дмитро Б.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99
11.	Сашко О.	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
12.	Оксанна О.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
13.	Ольга Д.	9	31	2	6	1	19	1	14	2	70
14.	Руслан К.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
15.	Тарас П.	12	77	4	10	1	19	4	69	1	46
16.	Павло Д.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99
17.	Борис Ч.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
18.	Олескій І.	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
19.	Ганна Ч.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99
20.	Михайло В.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
21.	Яна К.	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
22.	Ірина Я.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99
23.	Інна Г.	14	89	7	31	2	39	3	54	2	70

24.	Антон Ж.	9	31	2	6	1	19	1	14	2	70
25.	Надія В.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
26.	Андрій К.	16	92	6	19	1	19	4	69	1	46
27.	Анна С.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
28.	Ярослав Н.	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
29.	Олег Б.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99
30.	Олександр	15	90	1	3	2	39	6	96	2	70
31.	Дмитро К.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99
32.	Алла Ш.	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
33.	Діана К.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
34.	Василь Б.	14	89	3	8	2	39	4	69	2	70
35.	Дмитро Б.	16	92	5	12	1	19	4	69	1	46
36.	Сашко О.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99
37.	Оксанна О.	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
38.	Олена Ш.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
39.	Олена С.	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
40.	Володимир	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
41.	Павло Д.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
42.	Борис Ч.	19	96	4	10	0	5	2	32	3	84
43.	Олескій І.	9	31	2	6	1	19	1	14	2	70
44.	Ганна Ч.	13	84	4	9	5	87	2	32	5	97
45.	Михайло В.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
46.	Яна К.	9	31	2	6	1	19	1	14	2	70
47.	Зоя В.	20	98	6	19	2	39	3	54	2	70
48.	Лариса К.	22	99	2	6	1	19	4	69	1	46
49.	Дмитро Д.	7	31	2	39	1	20	2	32	4	93
50.	Олексій А.	9	31	2	6	1	19	1	14	7	99

Узагальнюючи результати наведеної вище таблиці ми прийшли до висновку, що домінуючим стилем ставлення батьків тінейджерів є стратегія «маленький невдаха» (80 відсотків), при якому батьки сприймають підлітка як меншого за віком. Почуття дитини, її інтереси, захоплення, думки здаються батькам надто дитячими та несерйозними. Відповідно, підліток здається батькам не схильним до пристосування і адаптації, податливим до асоціальних впливів.

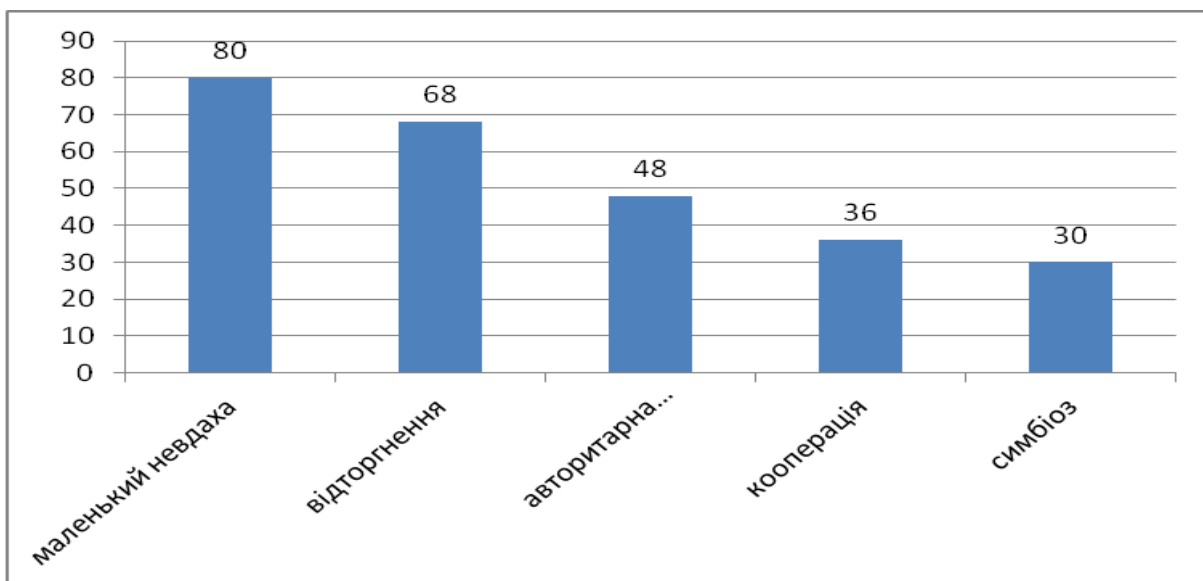

Рис. 5. Представленість різних типів ставлення до підлітків (за методикою «Батьківське ставлення»)

Як видно із рисунку 5. друге місце займає ставлення до підлітка по типу «відторгнення» Дві третини батьків (68 відсотків) сприймають свою дитину як неуспішну та погано адаптовану. Їм здається, що підліток не досягне успіху в житті через відсутність достатнього рівня здібностей, наявність поганих нахилів. Здебільшого батьки відчують до підлітка роздратованість, а то і злість. Вони не лише довіряють підлітку, а й не поважають їх. На третьому місці ми зафіксували такий стиль як «авторитарна гіперсоціалізація» (48 %), при якій високі балі свідчать про авторитаризм батьків. Вони вимагають від підлітка покори, послуху й чіткої дисципліни. Фактично, дорослі постійно нав'язує свою волю. За прояви непослуху дитину жорстко карають. Батьки уважно стежать за навчальними досягненнями підлітка у школі й вимагає від нього соціального успіху. Вони знають свою дитину, її прагнення і особистісні характеристики..

У третини обстежених нами сімей було зафіксовано стиль «кооперації» (36 відсотків). Як відомо при такому ставленні можна говорити, що батьки зацікавлені в успіхах своєї дитини, вони ознайомлені із її намірами і планами. Відповідаючи на запитання опитувальника вони декларували здатність до співчуття і допомоги. Як видно із відповідей у цих родинах батьки високо цінують інтелектуальні та творчі здібності дитини, вони

відчуває гордість за її досягнення. Члени родини заохочують ініціативу й самостійність дитини, довіряють їй, намагається враховувати її інтереси і ставляться до неї як до рівноправного члена спільноти.

Зазначимо, що третина опитаних (30 відсотків) була віднесена нами до симбіотичного типу ставлення. Як відомо, при такому ставленні між батьками і їх дітьми простежується міжособистісна дистанція, яка утруднює процес спілкування. При високих балах за цією шкалою можна вважати, батьки ідентифікують себе з дитиною, намагається задовольнити всі її потреби, захистити від труднощів і неприємностей життя. Вони постійно відчуває тривогу за підлітка, він продовжує здаватися для них маленьким та беззахисним. Тривога батька збільшується, коли підліток починає віддалятися. З власної волі ці батьки не надають дитині самостійності, що й провокує дисгармонічні ситуації. Узагальнені результати за методикою ОБС представлені у таблиці 4.

Таблиця 4

Представленість різних типів ставлення батьків до дітей

№	Типи ставлення батьків	Кількісні показники (у %)
1.	Відторгнення	68
2.	Кооперація	36
3.	Симбіоз	30
4.	Авторитарна гіперсоціалізація	48
5.	Маленький невдаха	80

Подальшими кроками в аналізі результатів було співставлення схильності підлітків до агресивних самовиявів із ставленням до них батьків. Як показали результати, обстеження, діти із високою схильністю до агресії переважно виховуються в родинях у яких домінуючим типом ставлення батьків до цих підлітків є «відторгнення» та «авторитарна гіперсоціалізація». Зіставивши рівень агресивності та показники ворожості підлітків з типом ставлень до них батьків ми помітили інснування помірного зв'язку між цими

змінними. Фактично, діти, що показали високу агресивність, виховуються у сім'ях із деструктивними формами взаємодії ($r = 0,342$ ($p < 0,01$)).

На основі існуючих, опублікованих у періодичній психологічній літературі нами була розроблена програми корекційної роботи з агресивними дітьми, яка включає в себе п'ятнадцять занять з дітьми підліткового віку, які мають схильність до проявів агресивної поведінки. Робота проводилася з 14 учнями, які мають високий рівень агресивності за результатами діагностичної роботи. Паралельно з цим проводилася індивідуальна та групова робота з їхніми батьками. Враховуючи те, що більшість із них виявилися досить фрустрованими людьми, ми особливо обережно ставилися до любых впливів, які могли б сприйматися як докори, чи невизнання. У бесідах з батьками обговорювалися ідеї щодо зміни установок батьків відносно особистісних характеристик і поведінки їх дітей. Багато уваги приділялося поясненню батькам механізму прояву гніву та агресивності. Хороші результати дав прийом «поринання у минуле», пригадування батьками своїх дитячих років, своїх промахів і прорахунків, особливостей їхніх стосунків зі своїми батьками та однолітками.

Оскільки роботу з батьками переважно здійснював психолог навчального закладу, то ми більш детально зупинимося на реалізації корекційної програми з підлітками. Під час першого етапу тренінгу відбувалася адаптація дітей до умов роботи в групі, засвоєння її правил, зняття емоційної напруги і тривожності, створення атмосфери «захищеності» і безпеки в групі, а також діагностика характеру самооцінки, рівня адекватності домагань кожної дитини, характер та ієрархія взаємовідносин, бар'єри спілкування кожного учня.

Основними засобами досягнення задач цього етапу було рольове програвання ситуацій, етюди, рухливі ігри, образотворча діяльність, психогімнастика та ауторелаксація. По завершенню розвивально-корекційної роботи ми проводили повторне обстеження рівня агресивності

підлітків. Як і на етапі констатуючого експерименту знову респондентам було запропоновано відповісти на завдання методики Басса-Дарки. Вивчалися також експертні оцінки, які були дані вчителями школи та психологом.

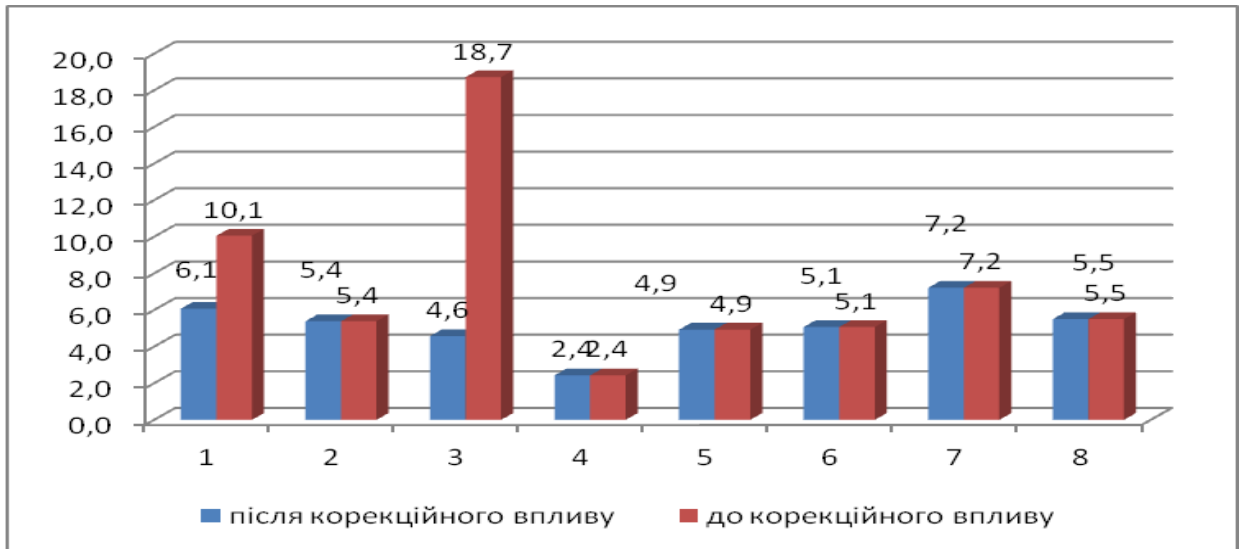
Результати повторного тестування за методикою Басса-Дарки ми представили у таблиці 5.

Таблиця 5

Результати контрольного етапу експерименту

№	Список учнів	Показники наявності різних типів агресивних проявів після проведення корекційних впливів							
		фізична	непряма	дратів-ість	негатив-ізм	образа	підозрі-лість	верба-льна	почуття-провини
1.	Сергій К.	5	1	4	1	4	1	6	4
2	Ігор Ш.	7	6	5	2	5	5	9	4
3	Олександр	6	4	6	4	4	8	7	6
4	Василь Б.	6	8	8	4	6	5	6	5
5	Дмитро Б.	5	7	4	3	7	4	7	6
6	Тарас П.	7	3	4	1	5	6	7	7
7	Інна Г.	6	3	3	1	2	6	9	5
8	Андрій К.	7	-	4	1	4	1	7	8
9	Олександр	6	7	6	4	4	5	6	6
10	Дмитро Б.	8	7	4	3	7	7	5	5
11	Борис Ч.	8	2	5	4	7	7	8	4
12	Зоя В.	5	8	4	2	5	6	9	6
13	Лариса К.	4	7	3	1	2	6	8	5
14	Тарас П.	5	7	4	3	7	4	7	6
Середні значення		6,1	5,4	4,6	2,4	4,9	5,1	7,2	5,5

Порівняльні результати констатувального та контрольного етапів експерименту ми зобразили у вигляді гістограми (див. рис. 3), з якої видно, що найяскравіші позитивні результати простежуються за шкалою дратівливості. Дякуючи участі у розвивальній роботі підлітки набули здатність більш уважно ставитися до власної поведінки (середній бал до початку розвивальної роботи склав 18,7, після – 4,6).

1. фізична, 2. непряма, 3. дратівість, 4. негативізм, 5. образа, 6. підозрілість, 7. вербальна, 8. почуття провини

Рис. 6. Зміни у емоційних станах підлітків після проведення розвивально-корекційних заходів

Як видно з рисунку 6. позитивні зміни у самооцінюванні власних поведінкових схильностей простежилися і за шкалою фізичної агресії (з 10,1 бала відповідно та 6,1 бала). За рештою шкал зміни не простежені. Для оцінки ефективності психокорекційної роботи ми використали також експертну оцінку психолога школи. Вона зазначила, що: «Для проведення корекційної роботи з агресивними підлітками студент використав соціально-психологічний тренінг, самоаналіз, групові та індивідуальні вправи. Після проведення тренінгу, у якому були задіяні різноманітні методи впливу на дітей (рольові ігри, проблемні ситуації, дискусії, аутотренування) в учнів підвищився рівень сензитивності, самоконтролю, вони навчилися розв'язувати конфліктні ситуації більш опимальним чином за допомогою технологій співпраці та компромісу. Підвищився рівень відповідальності за інших і за наслідки своїх дій, а також зріс рівень відповідальності в різних ситуаціях. Поведінка підлітків, які брали участь у тренінгу, стала більш гнучкою при вирішенні різноманітних ситуацій і проблем».

Все ж проводячи роботу з учнями ми усвідомлювали, що без зміни стилів родинного виховання досягти.

Висновки

Питання впливу сім'ї на розвиток особистості належить до проблем, які інтенсивно обговорювалися і обговорюються у психолого-педагогічній науці. Як мала соціальна спільнота, сім'я здійснює одну із величних функцій суспільства – функцію виховання дітей. Саме у лоні сім'ї відбуваються основні процеси соціалізації особистості, її наближення до цінностей і надбань суспільства. Батьки складають первинне суспільне середовище для дитини. Від їх особистісних якостей та стратегій поведінки значною мірою залежать усі процеси особистісного зростання дитини.

Сім'я здійснює вплив на розвиток особистості у всі періоди онтогенезу, але особливу значущість вона має на етапах первинної і вторинної соціалізації, тобто у дитячому та підлітковому періодах життя. Як соціальна спільнота сім'я має багато механізмів і засобів впливу на підростаюче покоління. Однією із важливих ліній впливу є стиль батьківського ставлення. Стиль батьківського ставлення складний феномен, який об'єднує змістові, тактичні та стратегічні прийоми і методи впливу дорослих на дітей. Питання стильових характеристик батьківського впливу вивчалось у роботах А. Ахмадєєва, Л. Загик, О.Бондарчук, Т.Вознякової, В.Татенко, О.Титаренко, Л.Семенюк, О.І.Безлюдного, А.І. Дурсунової, В.В. Полєхова.

Однією із ліній аналізу впливу стилю батьківського ставлення на виховання дітей є його дія на емоційну сферу підлітків. Справа в тім, що у період підліткового віку емоційна сфера знаходиться у фазі інтенсивного реформування. Багато емоційних процесів і ставлень знаходяться у розбалансованому, дисгармонійному стані. З іншого боку, у підлітковому віці відбувається зміна системи стосунків з авторитетними дорослими. Перегляд власного статусу, пошук шляхів до самоутвердження може спричиняти виникнення неузгодженості у системі спілкування та стосунків у діаді «підліток-батьки» та, відповідно, внести напругу у їх емоційне самопочуття.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

- у підлітковій спільноті в системі міжособистісних стосунків простежується багато тенденцій, які пов'язані із переживанням особистістю негативних емоційних станів;

- підлітки здатні усвідомлювати наявність схильностей до вияву різних типів агресивного ставлення до своїх однолітків та позначати це у процесі опитування. Так, у 60 відсотків респондентів виявлено високі показники вербальної агресивності. Фізичну форму агресивності діагностовано у 36 відсотків учнів; непряма форма агресивності у 24 відсотка. Отже, найбільш типовим виявом агресії, яку декларують підлітки у процесі опитування є вербальна агресія. Вияв цих агресивних станів підтверджують і вчителі.

Узагальнюючи результати методики ОБС ми прийшли до висновку, що домінуючим стилем відношенням батьків до підлітків є стиль «мальницький невдаха», при якому батьки сприймають підлітка як неправного та недосвідченого. Друге місце займає ставлення по типу «відторгнення». Батькам здається, що підліток не досягне успіху в житті через відсутність належних здібностей, чи достатнього інтелектуального потенціалу. Здебільшого батьки відчують до підлітка злість, роздратованість та досаду. Вони не довіряють дитині, не поважають її. На третьому місці – «авторитарна гіперсоціалізація», при якій високі бали свідчать про батьківський авторитаризм.

Як показали результати нашого обстеження, діти із високою схильністю до агресії переважно виховуються у родинях, в яких домінуючим типом ставлення батьків є «відторгнення» чи «авторитарна гіперсоціалізація». (Показник лінійної кореляції Пірсона $r = 0,342$ ($p < 0,01$)). Отже, схильність підлітків до агресивних проявів пов'язана з непродуктивними стилями виховання.

Найбільш розповсюдженим та ефективним засобом психологічної

корекції, а саме корекції агресивної поведінки, є соціально-психологічний тренінг. Взаємодія в групі ровесників дає найбільші можливості формувати у підлітків установку на позитивні емоційні контакти з людьми, розвивати у них адекватні оціночні судження, коректувати самооцінку та самосприйняття на основі зворотнього зв'язку (тобто оцінки їх оточуючими), формувати вміння розуміти емоційний стан інших, здійснювати самоконтроль над своїм станом тощо. Порівняльні результати констатуючого та контрольного етапів експерименту свідчать про ефективність даного виду роботи з агресивними підлітками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В.В. Проблема отчуждения в психологии / В.В.Абраменкова // Вопросы психологии. – 1999, №1. – С. 5-12.
2. Агеева И.А. Стратегии воспитания родителей и эмоциональное состояние школьников / И.А.Агеева, А.М.Чымырбаева, И.Х.Булатаева, Р.Т.Мамбетова, И.П.Новоселова // Теоретическая и экспериментальная психология, 2015
3. Ахмадеев А. А. Социальная адаптация в контексте семьи: социально-философский анализ / А.А. Ахмадеев, А. А.Ширяева. – Уфа: БГУ, 2001. – 102 с.
4. Алберти Р. Самоутверждающее поведение: Распрямись! Выскажись! Возрази! / Р.Алберти, М.Эммонс – СПб.: Академический проект,1998. – 190 с.
5. Амонашвили Ш.А. Гуманно-личностный поход к детям / Ш.А.Амонашвили // Акад. пед. и соц. наук. – Московский психолого-соц. ин-т. – Москва – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1998. – 544 с.
6. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э.Аронсон, Т.Уилсон, Р.Эйкер. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 560 с.
7. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А.Бандура, Р. Уолтерс. – Москва: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО – Пресс, 1999. – 312 с.
8. Байард Р. Ваш беспокойный подросток / Р.Байард, Д.Байард – Москва, 2011.
9. Безлюдный А.И. Родительско-детские отношения как стратегия семейного воспитания / А.И.Безлюдный // Вектор науки ТГУ. – 2011, 2(5). 2011. – С. 42-48.
- 10.Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – Москва: Академия, 2001. – 160 с.

11. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб: ПРАЙМ-еврознак, 2001. – 512 с.
12. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс – Москва: Прогресс, 1986. – 424 с.
13. Бэрн Р. Агрессия: Учебное пособие для студентов и аспирантов психологических факультетов, слушателей курсов психологических дисциплин на гуманитарных факультетах вузов РФ / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб, 1997. – 330 с.
14. Бондарчук О. І. Сім'я як осередок соціалізації дитини / О. І. Бондарчук // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. – Київ: АЛД, 1998.
15. Бурменская Г. В. Возрастно-психологическое консультирование / Г. В. Бурменская, О. А. Карабанова, А. Г. Лидерс. – Москва, 1990.
16. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми / К. Бютнер, Г. В. Бурменская, О. А. Карабанова, А. Г. Лидерс. – Москва, 2001.
17. Вознякова Т. Типы детско-родительских отношений. Стили семейного воспитания / Т. Вознякова, 2013: <https://nsportal.ru/detskiy-sad/materialy-dlya-roditeley/2013/05/18/typy-detsko-roditelskikh-otnosheniy-stili-semeynogo>
18. Головей Л. А. К проблеме дифференциации основных понятий в системе отношений «родитель-ребенок»: Теоретический и эмпирический аспекты / Л. А. Головей, С. С. Савеньшева, В. Е. Василенко, Е. Е. Энгельгардт // Вестник Санкт-Петербургского университета, 2014
19. Дубанова В. А. Изучение взаимосвязи отношений подростков и самооценки родителей к воспитательному процессу / В. А. Дубанова // Вестник Бурятского государственного университета. Образование. Личность, 2008

20. Дурсунова А.И. Особенности эмоционального развития в подростковом возрасте / А.И. Дурсунова, Н.Г. Гайфуллина // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 6 - 1. – С. 80-87
21. Драгунова Т. В. Психологические особенности подростка / Т.В. Драгунова // Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В. Петровского – Москва, 1979.
22. Елизаров А. Н. Телефон доверия: работа психолога-консультанта с родителями в ситуации родительско-юношеских конфликтов / А.Н. Елизаров // Вопросы психологии. – 1995. – № 3.
23. Знаков В. В. Понимание ассоциальными подростками ситуации насилия и унижения человеческого достоинства / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 1990. – № 1.
24. Кон И. С. Открытие “Я” / И. С. Кон. – Москва, 1998.
25. Кравченко Т. Соціалізація дитини у контексті внутрішньо сімейних відносин / Т. Кравченко: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/712/1/T_Kravchenko_conf_2012.pdf
26. Кузьмишина Т.Л. Стили семейного воспитания: отечественная и зарубежная классификация / Т.Л. Кузьмишина, Е.С. Амелина, А.А. Пермякова, Е.А. Хохлова : <http://childpsy.ru/lib/articles/id/32545.php>
27. Левитов Н. Д. Психологическое состояние агрессии / Н. Д. Левитов // Вопросы психологии. – 2002.
28. Леонгард К. Акцентуирование личности / К. Леонгард. – Москва, 2001.
29. Максименко К.С. Психологічні стани підлітків у контексті проблеми сучасної педагогічної практики / К.С. Максименко // Практична психологія та соціальна робота – 2001. – № 4. – С. 36-39.
30. Максимова Н.Ю. Причини адиктивної поведінки підлітків / Н.Ю. Максимова // Практична психологія та соціальна робота. – № 7 – 1999. – С. 19-21.

31. Николаева Е. Н. Зависимость эмоциональных реакции человека от негативных переживаний в детстве / Е.Н.Николаева, В.П.Купчик, А.Й.Сафонова // Психол. журн. – 1996. – Т. 17. – № 3. – С. 92-98.
32. Методический коллоквиум «Опыт нестандартных форм» / Сост. А.А.Бородай – Днепропетровск, 1991.
33. Натанзин Э. Ш. Психологический анализ поступков ученика / Э.Ш.Натанзин – Москва: Просвещение, 1999.
34. Основы консультативной психологии. Анализ современных концепций / Укл. О. Ф. Бондаренко. – Москва: РНМК Минобразования Украины, 1992.
35. Осьмак Л.П. Особистісний потенціал підлітка: умови активізації / Л.П.Осьмак // Рідна школа. – 1998. – № 1. – С. 20-23.
36. Подмазин С. И. Как помочь подростку с “трудным характером” / С. И.Подмазин, Е. И. Сибиль – Київ. – 1996.
37. Полегенько А. В. Критерии социальной дезадаптации подростков по данным психологического исследования / А. В Полегенько : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 1995.
38. Полеха В.В. Семья как институт социализации подростков / В.В.Полеха, С.П Коноваленко // Современные проблемы и перспективы развития педагогики и психологии: сборник материалов 11-й международной науч.-практ. конф., (г. Махачкала, 25 сентября 2016 г.) – Махачкала: Издательство «Апробация», 2016
39. Психогигиена детей и подростков / Под ред. Г. И. Сердюковской, Москва, 2005.
40. Психология развивающейся личности / Под ред. А. В. Петровского, Москва, 2000.
41. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании Учебное пособие / Е. И Рогов. – Москва: ВЛАДОС, 1995.

42. Романова В.Г. Статеворольові стереотипи в процесі соціалізації підлітків / В.Г.Романова // Практична психологія та соціальна робота – 2000. – №8. – с. 39– 43.
43. Румянцева Т.Г. Критический анализ концепции «человеческой агрессивности» / Румянцева Т. Г. – Минск, 2002.
44. Румянцева Т.Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии / Т.Г. Румянцева // Вопросы психологии. – 2011. – №1.
45. Самоукина А. В. Игры в которые играют / А. В. Самоукина. – Дубна: Изд-во «Феникс», 1997.
46. Семья и молодежь: профилактика отклоняющегося поведения / В.А.Балцевич, С.Н.Буров, А.К.Воднева й др. – Минск: Университетское, 1989.
47. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М.Семенюк. – Москва – Воронеж, 2006.
48. Смахов В. А. Опыт психологической диагностики и коррекции конфликтного общения в семье / В. А. Смахов // Вопросы психологии, 2005. – № 4.
49. Уліс Н. Життя на межі ризику або підліток і його проблеми / Н.Уліс // Освіта – 2000. – С.11.
50. Эйдемиллер З. Г. Методы семейной диагностики й психотерапии / З. Г Эйдемиллер. – М.; СПб.:Фолиум, 1996.
51. Vorobyova, I.V. and Larionov, S.O., Psychological aspects of the de-socialization of personality in the age of adolescence / I.V. Vorobyova, S.O. Larionov // Pravo i Bezpeka, 2016, No. 3, pp. 125–129

Додатки

Додаток А

Опитувальник Басса-Дарки

1. Часом я не можу справитися з бажанням завдати шкоду іншим.
2. Іноді розпускаю плітки про людей, яких не люблю.
3. Я легко збуджуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене не попросять по-доброму, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що маю отримати.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені трапляється обманути когось, мене "гризе" совість.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Я ніколи не збуджуюсь настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися благоприємними обставинами.
14. Я тримаюсь обережно з людьми, які відносяться до мене якось більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто, буває, не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мені в голову приходять думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим вдарить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюсь, я хлопаю дверима.
19. Я більше дратівливий ніж здається.
20. Якщо хтось уявляє з себе начальника, то я завжди іду йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу стриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, які уникають роботи, повинні відчувати почуття провини.
25. Той, хто образив мене та мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Я відчуваю злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди видають себе за керівників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не подобається.
30. Багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.

32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно виводять вас з себе варті того, щоб їх вдарили по носі.
34. Я ніколи не буваю сумним від злості.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я того заслуговую, я не зворушуюсь.
36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую цього, я іноді заздрю.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо я злюсь, я не звертаюся до “сильних” виразів.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були відпущені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.
42. Коли трапляється не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидив.
45. Мій принцип: “Ніколи не довіряти чужакам”.
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати все, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо я розізлюсь, я можу вдарити когось.
49. З дитинства я ніколи не проявляв спалахів гніву.
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова спалахнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б рахували людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини примушують людей робити щось приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б’юся не рідше і не частіше, ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був такий злий, що хопав першу ж річ та кидав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий перший почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поступає зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я в це не вірю.
60. Я сварюся лише зі злісті.
61. Коли я чиню неправильно, мене гризе совість.

62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я її застосовую.

63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що стучу по столу кулаком.

64. Я буваю грубий по відношенню до людей, які мені не подобаються.

65. В мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.

66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.

67. Я часто думаю, що жив неправильно.

68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.

69. Я не засмучуюсь із-за дрібниць.

70. Мені рідко приходить в голову, що люди роблять спроби розізлити мене.

71. Я часто тільки погрожую людям.

72. Останнім часом я став занудою.

73. В суперечці я часто підвищую голос.

74. Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей.

75. Я краще погоджуся з чимось, ніж стану сперечатися.

Опитувальник ОБС

ІНСТРУКЦІЯ: Прочитайте, будь ласка, уважно ось такі судження. Якщо ви згодні, позначте у відповідній графі поруч із судженням хрестиком (+) відповідь «правильно». При незгоді вкажіть відповідь «неправильно».

Судження: „Правильно” (+), „Неправильно” (–).

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Треба якомога довше тримати дитину подалі від реальних життєвих проблем, які її травмують.
6. Я почуваю до дитини прихильність.
7. Хороші батьки охороняють дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто мені неприємна.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глузливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю прикрість стосовно своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне в житті.
13. Мені здається, що діти глузують з моєї дитини.
14. Моя дитина часто коїть такі вчинки, які, крім презирства, нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина дещо незріла.
16. Моя дитина поводиться погано спеціально, щоб докучати мені.
17. Моя дитина переймає все погане і всмокотує його, як губка.
18. Мою дитину важко навчити хорошим манерам, як би я не намагався.
19. Дитину слід тримати в жорстких рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до неї додому.
21. Я переймаюсь долею своєї дитини.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомі говорять про дітей, мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і спокійна, як мені хотілось би.

25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і щодо поведінки, й щодо суджень.
27. Я з задоволенням проводжу з дитиною весь свій вільний час.
28. Я часто шкодую, що моя дитина росте й дорослішає, і з ніжністю згадую її маленькою.
29. Я часто помічаю в собі вороже ставлення до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла в житті всього того, чого не вдалося досягти мені.
31. Батьки мусять пристосовуватися до дитини, а не тільки вимагати цього від неї.
32. Я намагаюся виконати всі прохання своєї дитини.
33. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
34. При прийнятті сімейних рішень слід враховувати й думку дитини.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона має рацію.
36. Діти рано дізнаються про те, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на думку дитини.
38. Я відчуваю до дитини дружні почуття.
39. Головні причини капризів моєї дитини – егоїзм, упертість і лінощі.
40. Не можна нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне й безтурботне дитинство, все інше прийде з часом.
42. Інколи мені здається, що моя дитина не здатна на щось хороше.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести з себе кого завгодно.
45. Я розумію прикрощі своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне шарпання нервів.
48. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За строге виховання діти будуть вдячні потім.
51. Іноді мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не здатна щось зробити самостійно, а якщо й зробить, то

обов'язково не так.

55. Моя дитина виростає непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я моєї дитини.
58. Нерідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я невисокої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажано, щоб дитина дружила з тими дітьми, які подобаються її батькам.